श्रीमत्

दासबोध

(सार्थ व सटीक)

डॉ. श्रीकृष्ण द . देशमुख

प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

प्रकाशक
श्री. मनोहर य. जोशी,
बी.ए.,बी.कॉम.
प्रसाद प्रकाशन,
१८९२, सदाशिव पेठ,
पुणे ४११ ०३०.

प्रथमावृत्ती
दि. २१ डिसेंबर २००३
सुधारित आवृत्ती
दासनवमी, १८ फेब्रुवारी २००९

©

अक्षरजुळणी
एच. एम. टाईपसेटर्स,
११२०, सदाशिव पेठ,
निंबाळकर तालीम चौक,
पुणे ४११ ०३०.

मुद्रणस्थळ
स्मिता प्रिंटर्स
प्रमोद वि. बापट,
१०१९, सदाशिव पेठ,
नागनाथ पाराजवळ,
पुणे ४११ ०३०.

किंमत ३५० रुपये

– श्रीराम समर्थ –

प्रकाशकाचे चार शब्द

'समर्थ वाग्वैजयंती' या योजनेतील 'श्रीमत् दासबोध सार्थ व सटीक' वाचकांचे हाती देताना मला अतिशय आनंद होत आहे. समर्थांच्या समग्र वाङ्मयापैकी 'दासबोध', 'मनाचे श्लोक' अथवा 'मनोबोध' व फार तर 'आत्माराम' एवढंच वाङ्मय बहुतांश लोकांना माहीत आहे. बाकीचे वाङ्मय तसे अपरिचितच आहे. त्यामुळे हे सर्व वाङ्मय अर्थासह प्रकाशित करावे असे मी ठरविले. 'समर्थांचे समग्र वाङ्मय' असा एक ग्रंथ माझे मित्र डॉ. म. रा. जोशी यांनी संपादित केलेला आहेच. पण तो सार्थ नाही. नव्या पिढीला अर्थासह हे वाङ्मय उपलब्ध करून द्यायला हवे, शब्दापलीकडील भावार्थ, गूढार्थ याचा मागोवा घेतल्याशिवाय नुसते शब्द वाचून फारसा बोध होणार नाही, असे मला वाटते. यासाठी व्यासंगी विद्वानांनी हे लेखन करायला हवे. सुदैवाने अजून तरी महाराष्ट्रात अशा विद्वानांची वाण नाही. त्यामुळे अशा विद्वान लेखकांचा एक संघ सहजच उपलब्ध झाला व हे काम मी सुरू केले. खरं म्हणजे अशा तऱ्हेचे काम यापूर्वीच व्हायला हवे होते; पण ते झालेले नाही, हे सत्य आहे. जणू माझ्यासाठीच हे काम नियतीने राखून ठेवले होते.

डॉ. देशमुख यांचा व माझा अनेक वर्षांचा स्नेह आहे. 'सुबोध शांकर ग्रंथावली' या योजनेतील ब्रह्मसूत्रे व आचार्यांचे स्तोत्र– वाङ्मय यावर त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ विद्वत् जगतात मान्यता पावलेले आहेतच. 'समर्थ वाग्वैजंयती' योजनेतील दासबोध त्यांनीच लिहावा असा मी त्यांना आग्रह केला व त्यांनीही तो मानला. इतर अनेक सार्थ दासबोध उपलब्ध असताना नव्या ग्रंथाची गरजच काय, असा प्रश्न कदाचित काहीजणांना पडेल पण त्याचे उत्तर त्यांनीच त्यांच्या प्रस्तावनेत दिलेले आहे. डॉ. देशमुखांचा व्यासंग व दासबोधावरील त्यांचा अधिकार लक्षात घेता ग्रंथाचे अंतरंग व समर्थांना अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यांनी उलगडून दाखविला आहे, हे वाचकांच्या लक्षात येईलच. त्याला साजेसे बहिरंग सजविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. संपूर्ण ग्रंथ दोन रंगांत हा सध्याच्या महागाईच्या दिवसांत अवघड गोष्ट साधलेली आहे. ग्रंथ उघडल्यावर तो प्रसन्न वाटला पाहिजे म्हणजे तो प्रसन्न चित्ताने वाचता येईल, असे मला वाटते. तसेच ग्रंथाची एकूणच निर्मिती उत्तम करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शुद्धतेच्या दृष्टीनेही शक्यतो ग्रंथ शंभर टक्के निर्दोष व्हावा असा आमचा प्रयत्न होता. डॉक्टर देशमुख यांच्या परिवारातील डॉ. पालकर, काळकर व विशेषत: श्री. उदय व सौ. गीता घायाळ या पतिपत्नींनी अफाट मेहनत घेतली आहे. यातून काही अशुद्धे राहिली नसावीत असे वाटते कारण शेवटी मानवी प्रयत्नांना मर्यादा आहेतच.

ग्रंथाचे प्रकाशन 'शिवथर घळ' येथे, जेथे दासबोधाचे लेखन समर्थांनी, कल्याणस्वामींकडून करवून घेतले तेथे करणे औचित्यपूर्ण ठरेल, असे आम्हाला वाटले. 'समर्थ सेवा मंडळा'चे पदाधिकारी व शिवथर घळीतील

व्यवस्थापक मंडळ यांनी मनापासून सहकार्य केले. सर्वांनाच ही कल्पना फार आवडली. त्यामुळे शिवथर घळीसारख्या आडमार्गी ठिकाणीही प्रचंड संख्येने समर्थप्रेमी उपस्थित झाले व या ऐतिहासिक प्रकाशनाचे साक्षी झाले.

समर्थांचे सर्वच वाङ्मय प्रापंचिक व पारमार्थिक अशा सर्वांना त्यांच्या-त्यांच्या आयुष्यातील प्रत्येक टप्प्यावर मार्गदर्शन करणारे आहे. विशेषत: नव्या पिढीला 'उत्तम जगावे कसे?' हे शिकविणारा 'श्रीमत् दासबोध' आयुष्याच्या सुरुवातीलाच त्यांच्या हाती पडावा अशी माझी इच्छा आहे. या लेखनातील 'मी' हा फक्त व्याकरणातला 'मी' आहे. कारण 'मी कर्ता ऐसे म्हणता। काहीच घडेना सर्वथा।' पण 'रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावे। ते तत्काळचि सिद्धि पावे।' याचा अनुभव मला आलेला आहेच. एवढे मोठे काम करताना काही अडचणी समोर आल्याच होत्या. पण 'मनी धरावे ते होते। विघ्न अवघेचि नासोनि जाते। कृपा केलिया रघुनाथे। प्रचित येते।' याचीही प्रचीती आली.

अनेकांच्या सहकार्यामुळे या ग्रंथप्रकाशनाचे काम पूर्णत्वास गेले. सगळ्यांचा नामनिर्देश करणे शक्य नाही. एच.एम. टाईपसेटर्सचे श्री. हेमंत जोशी, मुद्रक श्री. नाना गोगावले, चित्रकार श्री. प्रकाश कुलकर्णी यांचा उल्लेख करावयास हवाच. माझी कन्या सौ. उमा बोडस हिचाही या कामात महत्त्वाचा सहभाग आहे.

शेवटी हा सगळा व्याप करण्याचा हेतू एवढाच आहे,

जयाच्या मनी प्रपंची येश यावे ।
जयाच्या मनी चार्‍ही पुरुषार्थी रमावे ।।
जयासि विरक्ति सदाचि खुणावे ।
तये दासबोधासि वाचित जावे ।।

मनोहर य. जोशी
प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

दुसर्‍या आवृत्तीच्या निमित्ताने

दासबोधाची दुसरी आवृत्ती आज दासनवमीच्या निमित्ताने प्रकाशित होत आहे. ही आवृत्ती जवळजवळ शंभर टक्के शुद्ध आहे असे म्हणायला मला अजिबात हरकत वाटत नाही; कारण पहिली आवृत्ती प्रकाशित झाल्यावर अनेकांच्या नजरेतून ती गेली व त्यांनी काही राहून गेलेले मुद्रणदोष सांगितले. ते कटाक्षाने आता दुरुस्त केले आहेत. या कामात श्री. उदय घायाळ व सौ. गीता घायाळ या दोघांनी अतिशय परिश्रम घेतले आहेत.

वाचकांना प्रसन्न वाटावे अशा दृष्टीने पहिल्या आवृत्तीच्या वेळी दुरंगी छपाई, एका ओळीत एक ओवी, त्या खालीच अर्थ ही मांडणी वाचकांना आवडली असेही वाचकांनी आवर्जून कळविले. ही दुसरी आवृत्तीही संपूर्ण दोन रंगात छापली असून वाढत्या महागाईत किंमत मात्र वाढवलेली नाही.

या आवृत्तीचेही स्वागत होईल व पुढील आवृत्त्यांचा योगही वारंवार येत राहील, अशी श्रीसमर्थ चरणी विनम्र प्रार्थना.

दासनवमी शके
१८-२-२००९

मनोहर य. जोशी

– श्रीराम समर्थ –

प्रस्तावना

श्रीमत् दासबोधाच्या रूपाने समर्थ रामदास स्वामींनी महाराष्ट्राला व भारताला एक अमूल्य प्रसाद दिला आहे. प्रसाद, ओज, प्रत्यय, प्रबोधनक्षमता, बहुश्रुतपणा, जनसामान्यांची कणव, समाजाच्या उद्धाराची तळमळ, वेदान्तनिष्ठा, प्रेम व ज्ञानलक्षणा भक्ती, सामाजिक समस्यांची जाण, राजकीय जागरूकता, कुटुंबसंस्थेची जपणूक, न्याय-नीती-धर्म व संस्कृतीचा जबर पुरस्कार, सर्वांगीण व्यक्तिविकासाचा आग्रह या सर्वांसह 'मोक्ष' हे मध्यवर्ती ध्येय सांभाळीत या ग्रंथाची रचना केल्याचे स्पष्टपणे जाणवते.

अतिसामान्यापासून ते अधिकारसंपन्न साधकापर्यंत सर्वांना श्रीमत् दासबोध मार्गदर्शन करतो. अंतिम परीक्षेत गुणवत्तायादीत येण्याचे उत्कृष्ट मार्गदर्शन करणारी दासबोध ही जणू नगरपालिकेची अपवादात्मक आध्यात्मिक शाळा आहे! पहिल्या दशकाच्या पहिल्या समासात दासबोध ग्रंथ कोणासाठी सांगितला त्यांची यादीच दिली आहे. भ्रांत, अवगुणी, अवलक्षण, आळशी, पापी, निंदक, बद्ध, मूर्ख, अभक्त, दोषी, पतित इत्यादी सर्वांमध्ये पूर्ण परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य दासबोधात आहे. अज्ञान, दु:ख, भ्रम, देहबुद्धी, संशय, संसाराचा उबग हे सर्व जाऊन मनाला विश्रांती व समाधान देण्याचे सामर्थ्य ह्या ग्रंथात आहे. कर्म, उपासना, ध्यान व ज्ञान ह्यांचे मार्गदर्शन त्यात आहे.

श्रीमत् दासबोध ग्रंथातील सर्व ओव्यांचे अर्थ स्पष्टीकरणासह लिहिलेले तीन ग्रंथ आज उपलब्ध असताना आणखी एकाचे प्रयोजन काय असा प्रश्न पडणे स्वाभाविक आहे. बहुतांश ओव्यांचे अर्थ अगदी तसेच असणेही स्वाभाविक आहे कारण त्या ओव्या वस्तुनिष्ठ आहेत. पण समर्थच सांगतात–

पुसो जाणें सांगो जाणें । अर्थांतर करू जाणें ।
सकळिकांचे राखो जाणें । समाधान ।। दा. बो. ११-६-५।।

अर्थ प्रमेय ग्रंथांतरी । शोधून घ्यावे अभ्यांतरी ।
दुश्चितपण आलें तरी । पुन्हा श्रवण करावे ।। दा. बो. ८-६-६।।

अर्थांतर पाहिल्याविण । उगेंचि करी जो श्रवण ।
तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषे ।। दा. बो. ८-६-७।।

समर्थांना एका अर्थाकडून दुसऱ्या अर्थाकडे जाणे (अर्थांतर, स्थलांतराप्रमाणे) नुसते मान्यच नाही, तर ते अभिप्रेतही आहे. मात्र असे अर्थांतर करताना त्याची शास्त्रशुद्ध मीमांसा केली पाहिजे. त्या विशिष्ट ओवीचा अर्थ चालू विषयाशी सुसंगत हवा व तो ओढाताण करून काढलेला नसावा. अर्थ व स्पष्टीकरण लिहिताना मी अन्य ग्रंथांतील अर्थ वाचणे जाणीवपूर्वक टाळले आहे. त्यामुळे काही ओव्यांच्या अर्थातील शब्द व वाक्यरचना सारखीच असणे शक्य आहे. अर्थ बदलूनच लिहावयाचा असा दुराग्रह धरलेला नाही. मला अडचण आली तेव्हा काही वेळा त्या भाषांतरांचा, तळटीपांचा उपयोग झाला आहे. त्यांचा मी ऋणी आहे. आदरणीय शंकर श्रीकृष्ण देव, दुर्गा भागवत,

प्रा. के. वि. बेलसरे, ह. भ. प. ल. रा. पांगारकर, दिनकर बुवा रामदासी व श्री. के. ग. आठले हे ते ग्रंथकर्ते होत. एवढे करूनही काही समर्थकालीन शब्द पूर्णपणे स्पष्ट झाले आहेत असेही नाही! आणि शेवटी समर्थांच्या मनातील अर्थ त्यांचा त्यांनाच पूर्णपणे माहीत असणार हेही खरेच!! ओवीखालीच प्रत्येक ओवीचा अर्थ लिहिण्याच्या पद्धतीमुळे स्पष्टीकरणासाठी कोणालाही सहजच पडणारी मर्यादा मला थोडी कमी झाली.

स्पष्टीकरणाची काही उदाहरणे–

१) **श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ ।**
श्रवण केलीयानें प्राप्त । काय आहे ।। दा. बो. १-१-१॥

शास्त्रीय ग्रंथाचे चार अनुबंध असतात. तो ग्रंथ त्यात बंदिस्त असतो. त्यामुळे वाचकाचा अभ्यास एका चौकटीत होतो. अधिकारी, विषय, प्रयोजन व संबंध हे ते चार अनुबंध होत. ह्या ओवीत 'काय बोलिले' ह्या शब्दांनी विषय व 'प्राप्त काय आहे' ह्या भाषेत प्रयोजन सांगितले आहे. चार अनुबंध व सहा लिङ्गे ह्यांनी बंदिस्त ग्रंथ जाणकारांना मान्य होतो. (अजाणत्यांना काहीही मान्य होते!)

२) **मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्ध ज्ञानाचा निश्चयो ।**
आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे ।। दा. बो. १-१-५॥

नववी आत्मनिवेदन भक्ती मुख्य आहे. आधीच्या आठ सहकारी आहेत. भक्त म्हणवून घेणाऱ्या लक्षावधी भक्तांचे ह्या भक्तीकडे लक्षच नसते. म्हणून समर्थ ती सुरुवातीलाच लक्षात आणून देतात. शुद्ध ज्ञानाला कोणताही विषय नसतो कारण आत्मा अविषय आहे. त्या ज्ञानाला कोणताच विशेषही नसतो. (रंग, रूप, चव, जाडी, गोठणबिंदू, इ.) कारण आत्मा अविशेष आहे. ग्रंथारंभापासूनच हे स्पष्ट झाले म्हणजे पुढील अभ्यास अधिक अर्थपूर्ण होतो.

३) **मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मतांचा निश्चयो ।**
आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे ।। दा. बो. १-१-९॥

पुढे चौदा ब्रह्मे सांगितली आहेत. त्यांचा संदर्भ येथेच लक्षात घेऊन त्यांतील खरे कोणते ते निश्चित करावयाचे आहे. अध्यात्म शास्त्रातील मतमतांतरांचे मुख्य विषय चार आहेत. जीव, ईश्वर, जगत् व ब्रह्म आणि त्यांचा परस्परसंबंध.

४) १-१-१८ ते २० ह्या तीन ओव्यांतील सर्व ग्रंथांची अतिसंक्षिप्त माहिती दिली आहे. त्यामुळे वाचकाचे कुतूहल थोडे तरी पूर्ण होते.

५) **नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती ।**
प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमात्रे ।। दा. बो. १-१-३५॥

पतन व दोष दोन प्रकारचे आहेत. स्वभावदोष, आचार, विचार व बोलण्यातील दोष दासबोधाच्या अभ्यासाने जातील. ह्या दोषांनी पतित झालेले पावन होतील. 'मी' ब्रह्म असताना मी देहादी आहे, ह्या अविद्येच्या दोषाने पतित झालेले 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव घेऊन ब्रह्माप्रमाणे विमल किंवा पावन होतील. अशी दोन्ही प्रकारची उत्तम गती मिळेल.

६) **जे योगियांची समाधी । जे धारिष्टांची कृतबुद्धी ।**
जे विद्या अविद्या उपाधी । तोडून टाकी ।। दा. बो. १-३-३॥

ह्या सर्वांगसुंदर समासात शारदेची अत्यंत मार्मिक स्तुती केली आहे. मायारूप शारदा किती सूक्ष्म व व्यापक आहे ते ह्या समासातच कळते. संपूर्ण अध्यात्मवाङ्मयात असे मायेचे किंवा शक्तीचे वर्णन माझ्या वाचनात नाही, ध्याता-ध्यानाच्या साह्याने ध्येयाकार करणाऱ्या समाधीसाठी जी चित्तवृत्तिनिरोधाची कृती करावी लागते, त्या कृतीला

आवश्यक, ती शक्ती शारदेची असते. धैर्यवान पुरुष जो बुद्धीचा अविचल निश्चय करतात ते करणे शारदेचे असते. बंधनसापेक्ष अविद्या व मोक्षसापेक्ष अध्यात्मविद्या व ह्या दोन्ही उपाधी निवृत्त करणारे ज्ञान त्याला परिपक्वता व सहजता येईपर्यंत शारदारूपच असते. 'मी ज्ञानी' ही मायेचीच वृत्ती आहे!

७) जेथें परीक्षावंत ठकले । नातरी डोळसचि अंध जाले ।
पाहात असतांचि चुकले । निजवस्तूसी ।। दा. बो. १-५-४।।

जे स्वत:ला मोठे परीक्षावंत समजतात तेही ह्या बाबतीत फसतात. ब्रह्म चर्मचक्षूंना दिसत नसल्याने ते डोळे असून नसल्यासारखे असतात. कित्येक साधकांना जीव (मी) ब्रह्म आहे असा अनुभव येऊनही त्याला व्यावहारिक अनुभवाचे स्वरूप नसल्याने तो अनुभव आल्याचे त्यांनाच कळत नाही! ब्रह्मानुभव स्वसंवेद्य असतो हे लक्षात येत नाही.

८) परब्रह्म ते अद्वैत । कल्पितांच उठे द्वैत ।
तेथें हेत आणि दृष्टान्त । कांहींच न चले ।। दा. बो. ७-७-१८।।

परब्रह्म अखंड व भेदशून्य आहे. त्याची कल्पना करू लागताच ब्रह्म व कल्पना करणारा असे त्याचे दोन खंड किंवा भाग पडतात व अद्वैत मोडते. न्यायशास्त्राने तर्काचे पाच अवयव सांगितले आहेत. प्रतिज्ञा, हेतू, दृष्टांत, उपनय व निगमन. पण असा तर्क मांडूनही ब्रह्माचा अनुभव येत नाही. ब्रह्म हा तर्काचा विषयच नाही. ओवीमध्ये हेतू व दृष्टांत असे दोन अवयव सांगितले आहेत. अभ्यास करणाऱ्याने उरलेले तीन स्वीकारून 'नेषामति: तर्केनापनीया' ह्या काठकश्रुतीचा विचार करावा.

९) जेथे नाहीं नित्य श्रवण । तें जाणावे विलक्षण ।
तेथें साधके येक क्षण । क्रमूं नये सर्वथा ।। दा. बो. ७-८-४४।।

ज्या आश्रमात, मठात किंवा व्यक्तीपाशी सतत शास्त्रशुद्ध श्रवणाची व्यवस्था नसते तेव्हा ते साधकाच्या दृष्टीने घातक असते. साधकाने काही झाले तरी क्षणभर सुद्धा तेथे थांबू नये. (अंगारे, गंडेदोरे, आरत्या, अनुभवकथन, ऊठसूट पायावर डोके ठेवणे इ. 'दरबारी' प्रकार समर्थांना किती मान्य होते ह्याचा विचार करावा.) कर्म, उपासना, ध्यान व ज्ञान ह्यांचेच शास्त्रशुद्ध मनन व चिंतन असावे. साधनेवर भर असावा.

१०) वेद वेदगर्भ वेदान्त । सिद्ध सिद्धभावगर्भ सिद्धान्त ।
अनुभव अनुर्वाच्य धादांत । सत्य वस्तु ।। दा. बो. ४-४-१०।।

ह्या ओवीतील प्रत्येक शब्दापुढे स्वल्पविराम आहे असे समजून अर्थ न करता ओवीतील प्रत्येक चरणातील शब्द एकमेकांशी संबंधित आहेत असे मानून अर्थ केला आहे. पुढील ओवीत 'बहुधा अनुभवाची अंगे' असे म्हटले असल्याने ह्या ओवीचा अर्थ असा केला आहे. त्रिकांडात्मक वेदांचा वेदान्त हा गर्भ म्हणजे अत्यंत आतील भाग आहे. सिद्धांचा सिद्धभाव हा जीवब्रह्मैक्याच्या सिद्धांताचा खरा आशय आहे. जीवब्रह्मैक्य हा वेदान्ताचा मुख्य सिद्धांत आहे. हा ऐक्यानुभव हेच सत्य वस्तूचे म्हणजे ब्रह्माचे स्वरूप असून तो अनुभव शब्दाने न सांगण्यासारखा (अनिर्वाच्य) व प्रत्यक्ष (धादांत) असतो! अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. विस्तारभयास्तव येथे थांबतो. असे अर्थ सर्वांनाच रुचतील किंवा पटतील असे नाही. ओवीचा बहुधा सर्वांनाच सरळ सरळ समजणारा अर्थ तसाच लिहिण्याने वाचकाला मदत होत नाही. उदा–

अन्वये आणि वीतरेक । हा पूर्वपक्षाचा विवेक ।
सिद्धान्त म्हणजे शुद्ध येक । दुसरें नाही ।। दा. बो. २०-३-२१।।

ह्या ओवीतील अन्वय व व्यतिरेक ह्या शास्त्रीय परिभाषेचा अर्थ न सांगता ते शब्द तसेच ठेवून अर्थ लिहिणे अभ्यासकाला संतुष्ट करीत नाही. म्हणून–

'जेथे जग असते तेथे ब्रह्म असते' असा जगात ब्रह्माचा अन्वय व 'जेथे ब्रह्म असते तेथे जग नसते' असा ब्रह्मात

जगाचा व्यतिरेक इ. खटाटोप पूर्वपक्षाचा आहे. शुद्ध, एकमेव भेदशून्य ब्रह्मात हे काहीच नाही अशा अर्थाने अधिक समाधान मिळते. ह्याचेही अधिक स्पष्टीकरण करणे जरूर आहे हे खरे. पण काही व्यावहारिक मर्यादा स्वीकाराव्या लागतात. स्पष्टीकरणासाठी रज्जू-सर्पाचे उदाहरण घेऊ या. जेथे भ्रामक सर्प असतो तेथे अधिष्ठान रज्जू असलीच पाहिजे. येथे सर्पाचा रज्जूत अन्वय आहे. म्हणजे त्याचा रज्जूत समावेश असून अतूट नाते आहे. पण जेथे रज्जू असते तेथे सर्प नसतो. कारण रज्जूकडून पाहिले तर सर्पाला अस्तित्वच नसते. म्हणून रज्जूत सर्पाचा व्यतिरेक आहे. रज्जूत सर्प नाही.

श्रीमत् दासबोधाच्या अनेक प्रतींत आढळणारे पाठभेद, लेखनभेद इ. चर्चा सर्वमान्य आहे. परंतु समर्थांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाची हानी होण्यासारखा पाठभेद कोठे नसल्याने ती चर्चा टाळली आहे.

श्रीमत् दासबोधाचे अनुबंध व षडलिङ्गाचे केवळ ओवीक्रमांक व त्यांच्या व्याख्या देत आहे. १) **अधिकारी–** ज्याचेसाठी ग्रंथरचना केली तो त्या ग्रंथाचा अधिकारी. १-१-३३ ते ३६. २) **विषय–** मुख्य प्रतिपाद्य विषय १-१-४. ३) **प्रयोजन–** म्हणजे फळ. १-१-२८, २९. ४) **संबंध–** ज्याच्यासाठी ग्रंथाचे प्रयोजन सांगितले तो प्रयोज्य व जो ग्रंथ सांगतो तो प्रयोजक १-१-२. दोघांत प्रयोज्य-प्रयोजक संबंध इ. **षडलिङ्गे–** १) **उपक्रम–** प्रतिपाद्य विषयाची सुरुवात, १-१-३, ४ इ. २) **अभ्यास–** केलेली गोष्ट पुन्हा पुन्हा करणे. २०-१०-३२. ३) **अपूर्वता–** १-९-१३. ४) **फळ–** २०-१०-२६. ५) **अर्थवाद–** स्तुती. २०-१०-३०. ६) **युक्ती**-विषय पटविण्याचे कौशल्य–२०-१०-२८.

श्रीसमर्थांचा वेदान्त

तत्त्वज्ञान हा कोणत्याही संप्रदायाचा आत्मा असतो. समर्थांनी जाणीवपूर्वक, नियोजनपूर्वक व प्रयत्नपूर्वक संप्रदायाची स्थापना केली हे उघड आहे. तत्त्वज्ञानावाचून संप्रदाय म्हणजे चैतन्यावाचून शरीर! स्वरूपसंप्रदाय हे त्याचे शास्त्रीय नाव आहे. तत्त्वज्ञानाचे मुख्य विषय जीव, जगत्, ईश्वर, ब्रह्म व ह्या सर्वांचे परस्परसंबंध हे आहेत. नाम व रूपे ह्यांनी भरलेल्या ह्या भेदमय दृश्य सृष्टीचा सर्वांत सूक्ष्म घटक कोणता? सतत परिवर्तनशील सृष्टीत एखादे अपरिवर्तनीय तत्त्व आहे की नाही? जे त्रिकालाबाधित असते ते सत्य अशी सत्याची व्याख्या केली तर शरीर व जग सत्य ठरते का? सत्याच्या या निकषाला ते उतरत नसेल तर त्यात सत्य काय आहे? कसे आहे? कोण आहे? माणसाचे ठिकाणी 'मी' म्हणून जे जागृतीत व स्वप्नात स्फुरण असते त्याचे स्वरूप काय आहे? ह्या 'मी'चा निर्माता व नियामक कोणी आहे की नाही? अनंत जीवसृष्टीत माणूस अत्यंत बुद्धिमान प्राणी आहे. अतिसामान्य एकपेशी जीवापासून माणसापर्यन्तच्या जीवसृष्टीच्या अस्तित्वाचा काही हेतू असलाच तर तो काय आहे? कोणाचा आहे? मानवी विकासाची परिसीमा कोणती? मानवी स्वभावाची भिन्नता कशामुळे आहे? मानवी जीवनात दिसणाऱ्या पराकोटीच्या भिन्नतेचे व भेदाचे कारण काय? जीवसृष्टीचे जीवन परस्परावलंबी आहे की स्वतंत्र आहे? जगाला व जीवसृष्टीला 'पहिली' सुरवात केव्हा व कशी झाली? ती का झाली? विचारी, बुद्धिमान व कुतूहल जागे असणाऱ्या माणसाला हे प्रश्न केव्हा ना केव्हा पडतातच! ह्या व अशा सर्व प्रश्नांची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष उत्तरे श्रीमत् दासबोधात मिळतात.

मानवी बुद्धीने विज्ञानादी ज्ञानाच्या शाखांत कितीही उत्तुंग भरारी मारली असली तरी वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे त्या बुद्धीला समाधानकारकरीत्या तर राहोच, पण चाचपडतही देता आलेली नाहीत. मूलगामी विज्ञानाने (Fundamental sciences) काही प्रश्नांची उत्तरे त्याच्या पद्धतीने शोधली आहेत. तरी अनेक उत्तरांना अजून गृहीत कृत्याचे स्वरूप आहे. (Hypothetical) Tao of Physics सारख्या ग्रंथाने अध्यात्म व विज्ञान ह्यांत काही पूल बांधण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्यालाही सदिच्छेचे स्वरूप असून ठाम वैज्ञानिक स्वरूप नाही व तसे ते येण्याची मुळीच शक्यता नाही! हे विधान धक्कादायक व अनेकांच्या दृष्टीने धाडसी असले तरी ते सत्य आहे. गर्भाशयातील गर्भाला ज्याप्रमाणे आईबापाविषयी काहीच ठाऊक नसते त्याप्रमाणे ब्रह्मांडातील माणसाला ब्रह्मांडाच्या कारणाचे ज्ञान होण्याची शक्यताच नाही. जन्मानंतर जसे मुलाला आईबाप श्रद्धेने स्वीकारावे लागतात व त्यांच्याविषयी 'हे तुझे

आई-बाप' असे सांगणाऱ्यांवर श्रद्धा ठेवावी लागते त्याचप्रमाणे वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे सांगणाऱ्या उपनिषदांवर श्रद्धा ठेवावी लागते. त्या मुलाचे जसे श्रद्धेने सर्व प्रकारे हित होते तसेच माणसाचे वेद, संत, श्रीगुरू व भगवंत ह्यांच्या वचनांवरील श्रद्धेने शाश्वत हित होते. ह्या सृष्टीची व जीवांची रचना, त्यांची गती, जीवनक्रम, जन्ममरण इ. सर्व मानवी बुद्धीच्या आकलनापलीकडची आहेत हे शांतपणे स्वीकारतो तोच श्रद्धावंत! वेदादी चार श्रद्धेचे विषय आहेत. त्यावरील श्रद्धेने शोषण, फसवणूक, लूटमार इ. होण्याची मुळीच शक्यता नाही! मात्र माणसाने ह्या सर्व बाबी शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे पारखून घेण्याची आवश्यकता आहे. भगवान श्रीकृष्ण सांगतात– 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्पर: संयतेंद्रिय: ।' गीता (४-३९) इंद्रियांना संयमात ठेवून अखंड आत्मानुसंधानात रहाणाऱ्या श्रद्धावंताला ज्ञान होते. 'भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं–' (प्रश्न उप. १-२)

'शिष्यांनी इंद्रियांना संयमात ठेवून तप:पूर्वक श्रद्धेसह एक वर्ष रहावे' असे पिप्पलाद मुनी त्यांना सांगतात.

भगवद्‌वचनी अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे ।
भगवद् वाक्य विरहित नसे । बोलणें येथिचे ।। दा. बो. १-१-२१।।

भगवद्‌वचनावर श्रद्धा न ठेवणाऱ्याला समर्थ पतित म्हणतात व दासबोधातील सर्व विषयांना भगवद्‌वचनांचा आधार असल्याची प्रतिज्ञा करतात.

विश्वास तो देव । म्हूण धरियेला भाव ।।१।।
माझी वदवितो वाणी । जेणे धरिलीं धरणी ।।२।।
जोडिली अक्षरे । नव्हती बुद्धीच्या विचारें ।।३।।
नाहीं केली आटी । कांहीं मानदंभासाठी ।।४।।
कोणी भाग्यवंत । तया कळे हें उचित ।।५।।
तुका म्हणे झरा । आहे मुळींचाचि खरा ।।६।। –तुकाराममहाराज

केवळ श्रद्धेच्या बळावर मी देव धरून ठेवला. त्याच्या अस्तित्वाच्या निश्चयासाठी बुद्धीवर मुळीच विसंबून राहिलो नाही. मी जे लेखन केले ते बुद्धीच्या नव्हे, तर अनुभवाच्या माध्यमातून केले आहे. श्रद्धेविषयी अशी कित्येक प्रमाणे देता येतील. एक नक्की की उपस्थित केलेल्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे जी समर्थांनी दिलेली आहेत तीच सर्व अद्वैत शास्त्रांची व अन्य संतांची असणार आहेत.

तत्त्वज्ञानाच्या एकाच ग्रंथात एका तत्त्वाविषयी एकाहून अधिक भूमिका मांडलेल्या असल्याने अभ्यासक गोंधळात पडतो. श्रीमत् दासबोध हे अध्यात्माचे पाठ्यपुस्तक नाही! त्यामुळे अध्यात्माची संगतवार किंवा क्रमविकासाची मांडणी त्यांत नाही. उदा. दिसणाऱ्या जगाचा कर्ता कोण ह्याचे उत्तर देताना– १) ईश्वराने हे जग निर्माण केले आहे. २) हे जग अध्यस्त असून ब्रह्म त्याचे अधिष्ठान आहे. ३) जग ब्रह्मरूप आहे. ४) जग झालेलेच नाही. पहिल्यात जग सत्य, दुसऱ्यात जग मायिक, तिसऱ्यात जग व ब्रह्म ह्यांचे ऐक्य व चौथ्यात जगाच्या अस्तित्वालाच नकार दिला आहे! ह्यामुळेच दासबोधासारखे अध्यात्मग्रंथ जाणत्याकडून ऐकावे लागतात. कितीही लिहिले व वाचले तरी असे गुंते सुटत नाहीत व म्हणूनच गुरुमुखातून श्रवणाचे परमार्थात अपार महत्त्व आहे. वरील प्रत्येक उत्तराला उपनिषदवाक्यांचा आधार आहे. साधनेच्या ज्या उंचीवर साधक असेल त्या उंचीवर हे उत्तर अवलंबून आहे हे कोण कोणाला सांगणार? त्या उंचीशिवाय उत्तर पटतही नाही हे कोण कोणाच्या लक्षात आणून देणार? विशिष्ट साधकाची तयारी लक्षात घेऊन त्याचेसाठी अमुकच उत्तर तूर्त बरोबर आहे हे ठामपणे कोण सांगणार? हाच गुरुशिष्य संबंधाचा पाया आहे. ह्यातूनच परमार्थाचा उत्कर्ष होतो. हाच प्रकार बीजांकुराचा आरंभवाद, दूधदह्याचा परिणामवाद, रज्जुसर्पाचा विवर्तवाद, सर्वब्रह्मवाद व अजातवादाच्या बाबतीत होतो.

नाम व रूपे ह्यांनी भरलेल्या सृष्टीचा सर्वांत सूक्ष्म घटक मूळमाया हा आहे. मूळमाया हे जगदीश्वराचे नाव आहे.

मूळमाया जगदीश्वर । त्यासीच म्हणिजे षड्‌गुणैश्वर ।
अष्टधा प्रकृतीचा विचार । तेथे पहा ।। दा. बो. १३-३-४।।

परिवर्तनशील म्हणजे चंचळ मायिक सृष्टीत ब्रह्म हे अपरिवर्तनीय तत्त्व आहे. विकारमय शरीरात आत्मा हे निर्विकार तत्त्व आहे.

दृश्य हलकल्लोळें नेलें । जड चंचळ वितुळलें ।
याउपरी शाश्वत उरलें । परब्रह्म ते ।। दा. बो. १३-४-२४ ।।

देहाचेनि योगें संशयो । करी समाधानाचा क्षयो ।
चळो नेदावा निश्चयो । आत्मत्वाचा ।। दा. बो. ५-१०-३५।।

मायिक सृष्टी प्रलयामध्ये नष्ट होते. अचेतन पंचभूते व चेतन जीवेश्वर बीजरूपाने अव्यक्तात लीन होतात व अपरिवर्तनीय ब्रह्म उरते. 'देह मी' ह्या भ्रमामुळे मी जन्मलो, मी मरणार असे संशय येतात व त्यामुळे समाधान बिघडते. 'मी आत्मा' हा निश्चय कायम सांभाळावा.

भूत, वर्तमान व भविष्य ह्या तिन्ही काळांत जे अबाधित असते त्याला 'सत्य' म्हणतात. 'ब्रह्म असतचि असे । माया निरसिताचि निरसे' ।। दा. बो. ६-५-१९।। देह व जग असे नाही हे उघड आहे. 'देह मी' व 'जग माझे' ह्या दोन कल्पनांत त्यामुळे दु:ख सामावलेले आहे. मी आत्मा व जग मायिक ह्या निश्चयात सुखाची व्यवस्था आहे. देह व जग सत्याच्या ह्या व्याख्येला उतरत नाही, त्या दोन्हींत दोन नावे असलेले एकच तत्त्व आत्मा व ब्रह्म ह्या नावाने व्यापून आहे. ते नित्य आहे. म्हणजे त्याला चार अभाव नाहीत. १) पहिल्यापासून म्हणजे पूर्वीपासून नसणे = प्राक् अभाव २) नाश झाल्यामुळे अस्तित्व नसणे = प्रध्वंस अभाव ३) एखादी वस्तू कधीच नसणे, तिचे असणे शक्य नसणे = अत्यंत अभाव ४) दोन वस्तू एकमेकीत नसणे = अन्य अन्य अभाव. भावरूप म्हणजे सतरूप ब्रह्माला हे चारी अभाव नाहीत.

माणसाला असलेले 'मी' हे स्फुरण जागृतीत स्पष्ट, स्वप्नात अस्पष्ट व गाढ झोपेत जवळजवळ नष्ट होते. ह्या 'मी' ला अहं किंवा अहंकार म्हणतात, अहंता असेही नाव आहे. हे स्फुरण किंवा जाणीव जेव्हा देह, बुद्धी, प्राण इत्यादीकांना धरून असते तेव्हाच तिला 'अहंता' म्हणतात. जेव्हा ही जाणीव ह्या सर्वांना सोडून ध्यानामध्ये शुद्ध स्थितीत रहाते तेव्हा तिलाच 'आत्मा' म्हणतात.

'या नरदेहाचेनि संमंधें ।' बहुत पावले उत्तम पदे ।
अहंता सांडूनि स्वानंदें । सुखी जाले' ।। दा. बो. १-१०-१९।।

देहादिकांची अहंता जागृतावस्थेत सुटली की तेथे आत्मानंदरूप अधिष्ठान असतेच. अध्यासभाष्यात भ. शंकराचार्य म्हणतात– 'अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्म प्रसिद्धे: ।।' आत्मा स्वप्रकाशकत्वाने सर्वांना भासमान होतो. श्री. ज्ञानदेव म्हणतात–

एऱ्हवी सर्वांचिया हृदयदेशीं । मी अमुक आहें ऐसी ।
जे बुद्धि स्फुरे अहर्निशीं । ते वस्तु गा मी ।।
पहा– दा. बो.– ६-३-२५।। ज्ञाने. १५-४२१।।

मी आहे– आत्म्याचे सामान्य ज्ञान. मी अमुक आहे– आत्म्याचे सांसर्गिक ज्ञान. आत्मा ब्रह्म आहे– आत्म्याचे विशेष ज्ञान.

जीवरूप 'मी' चा निर्माता व नियामक 'ईश्वर' आहे. जीव, त्याचा निर्माता व नियामक ईश्वर, ह्या बाबी विज्ञानाच्या आवाक्यातील नाहीत. त्या वेदान्त शास्त्र सांगते म्हणूनच, आहे तशाच स्वीकारावयाच्या असतात. दशक ६ समास ३ मध्ये १२ ते १४ ह्या तीन ओव्यांत जीवाची उत्पत्ती सांगितली आहे. ईश्वरालाच मूळमाया (दा. बो. २०-५-८ ते १०) इ. नावे आहेत.

'तो अंतरात्मा सकळांचा । देवदानव मानवांचा ।
चत्वारखाणी चत्वार वाणीचा । प्रवर्तक ।। दा. बो. ११-८-३।।

तेणें विण कार्य न चले । पडिलें पर्ण तेंहि न हाले ।
अवघें त्रैलोक्येचि चाले । जयाचेनि ।। दा. बो. ११-८-२।।

'प्रवर्तक' व 'जयाचेनि चाले' या दोन प्रकारे ईश्वराचे नियामकत्व समर्थ सांगतात. 'मी कर्ता', 'माझ्यामुळे झाले', 'मी नसलो तर जगाचे अडेल', 'माझ्यानंतर कसे होणार' इ. प्रकारे धुमसणाऱ्या साधकाला ईश्वराचे नियामकत्व मानल्यानेच शांती मिळते हे वैज्ञानिकांना कसे सांगणार?

जीवसृष्टीचा व तिला सहायक असणाऱ्या जड सृष्टीचा हेतू काय? ती का अस्तित्वात आली? केव्हापासून आली? पहिली सृष्टी केव्हा निर्माण झाली? या प्रश्नांची उत्तरे उपनिषदांनी दिली आहेत. ती स्वीकारली नाहीत तर दुसऱ्या पद्धतीने कधीच मिळणार नाहीत. तीच उत्तरे संत त्यांच्या भाषेत देतात. 'माझ्या आईवडिलांनी मला का जन्माला घातले? ('कसे घातले' असा प्रश्न नाही हे लक्षात घ्यावे) या प्रश्नाचे उत्तर मिळणे जेवढे सोपे आहे तेवढेच सृष्टिनिर्मितीच्या प्रश्नाचे उत्तर एक प्रकारे सोपे आहे. पतिपत्नींचे लग्न झाल्यावर त्या दोघांना करमत नाही! मूल असावेच अशी जबर इच्छा असते. ही इच्छा कोठून आली? अगदी हेच उत्तर उपनिषद देते.

'स वै नैव रमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीय मैच्छत ।' (बृह. १-४-३) ईश्वराला म्हणजे त्याला करमेनासे झाले. म्हणून एकट्या पुरुषाला चैन पडत नाही. त्याला 'दुसरे' असावे अशी इच्छा झाली. निर्मितीच्या मूळ ईश्वरी इच्छेतून जीवालाही निर्मितीची इच्छा झाली! हे वैज्ञानिकांना कसे कळणार? कारण त्यांना ईश्वर दिसत नाही. प्रयोगशाळेत सिद्ध करता येत नाही. गणिती भाषेत ईश्वराचे प्रमेय मांडता येत नाही. तो हवा तेव्हा, हवा तेथे एखाद्या भौतिक प्रक्रियेने तयार करणे शक्य नाही. परंतु माणसाला मात्र 'देह त्याचा आहे', 'जग त्याचे आहे' या निश्चयाने अनासक्ती सांभाळून समाधानात रहाणे सोपे व सहज होते.

'मूळमाया जाणीवेची । मुळींच्या मूळ संकल्पाची ।
वोळखी षड्गुणैश्वराची । येणेचि न्याये ।। दा. बो. १५-७-२।।

त्या न करमण्यातूनच 'एकोऽहं बहुस्याम् प्रजायेय' असा मूळ म्हणजे अनादि संकल्प निर्माण होऊन त्यानंतर त्याच्या ज्ञानतपाने सृष्टी निर्माण झाली. (मुंडक १-१-९) ईश्वराला करमले नाही हाच जीव सृष्टीच्या निर्मितीचा हेतू आहे! पहिली इच्छा व पहिली सृष्टी कोणती? या प्रश्नाचे उत्तर 'पहिले बीज की प्रथम वृक्ष' या प्रश्नाचे ज्याला उत्तर देता येईल त्यालाच मिळेल! म्हणून शास्त्रकारांनी सृष्टिरचना अनादि व रहाटगाडग्याप्रमाणे अखंड चालू असल्याचे म्हटले आहे.

श्रीसमर्थांचा मायावाद

भ. शंकराचार्यांच्या मायावादाचे अन्य मराठी संतांप्रमाणेच समर्थही खंदे पुरस्कर्ते आहेत, अत्यंत साध्या व सोप्या शब्दांत त्यांनी मायावाद मांडला आहे; परंतु ह्या साधेपणा व सोपेपणामुळेच वाचक त्याची गंभीरतेने दखल घेत नाही. ह्या सोपेपणामागे मिथ्यत्वाचे तत्त्वज्ञान झाकले जाऊ नये, याच हेतूने सोपा विषय अवघड करून सांगण्याचा हा खटाटोप! नम्रतेप्रमाणेच सोपेपणाही फसवा असू शकतो. नम्रतेच्या पडद्यामुळे खरा विद्वान झाकला जातो, पण मूर्खाला त्याचे आड दडून मूर्खत्व झाकता येते!! माया तत्त्वाचा 'मिथ्यात्व' हा मोठा आधार आहे. श्री. मधुसूदन सरस्वतींच्या 'अद्वैतसिद्धी' ह्या प्रसिद्ध व न्यायगंभीर ग्रंथामध्ये मिथ्यात्वाची लक्षणे दिली असून समर्थांनी श्रीमत् दासबोधामध्ये ती कशी मांडली आहेत ते पाहणे मोठे उद्बोधक ठरेल. मांडणी समोर असूनही त्यातील वर्म कळले नाही, तर साधकाला मिथ्यात्वदृष्टीचा विकास करणे कठीण होते. ह्या दृष्टीशिवाय वैराग्य प्राप्त होत नाही व विवेकाला आधार मिळत नाही. विवेक व वैराग्याशिवाय मोक्ष नाही. संसार सफल होऊन निर्गुण ब्रह्म अंतरी निश्चल बिंबत नाही! काही मिथ्यात्व लक्षणांचा विचार करू–

ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्यातील अध्यास भाष्यातील अध्यासासंबंधी शंका घेताना प्रथम 'मिथ्या' हा शब्द येतो. त्याचे समाधान सांगताना पद्मपादाचार्यांच्या पंचपादिकेत 'मिथ्येदी ह्यनिर्वत्वनीयता उच्यते' म्हणजे 'अनिर्वचनीयत्व' हे मिथ्यात्वाचे पहिले लक्षण आहे. मिथ्या पदार्थ सत् की असत् असा कोणताच निर्णय करता येत नाही. सत् चे 'कालत्रयाबाध्यत्व' असे लक्षण आहे. म्हणजे जे वर्तमानादि तीनही काळांत अबाधित असते ते सत्य. दोरीवर

भासणारा साप किंवा ब्रह्मावर भासणारे जग ह्यातील उजेडाने सर्पाचा व ज्ञानाने जगाचा बाध होतो, म्हणून सर्प व जग सत्‌च्या लक्षणाशी जुळत नाहीत. ते सत् विलक्षण आहेत. सर्प व जग भ्रमकाळामध्ये प्रत्यक्ष दिसतात. म्हणून ज्ञान होईपर्यंत ते दोन्ही सत्य वाटत असल्याने असत्‌च्या लक्षणांशी जुळत नाहीत. ते असत् विलक्षण आहेत. म्हणून 'सद् असत् अनधिकरणत्व' असे मिथ्यात्वाचे पहिले लक्षण आहे. समर्थ म्हणतात–

'माया दिसे परी ते नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे ।'
माया सत्य वाटे तरी मिथ्या असे । निरंतर ।। १४-१०-१।।

सर्प व जगरूप माया दिसते पण ती टिकत नाही. दोरी व ब्रह्मरूप अधिष्ठान सर्प व जग दिसत असतांना दिसत नाहीत, पण ते अबाधित असतात. म्हणून माया कायमची मिथ्या आहे.

'त्रैकालिक निषेधाचे प्रतियोगित्व' हे मिथ्यात्वाचे दुसरे लक्षण आहे. म्हणजे मिथ्या पदार्थाचे तीनही काळात कधीच अस्तित्व नसते. 'असत् विलक्षण' ह्या पहिल्या लक्षणात मिथ्या पदार्थाला तात्पुरते का होईना पण अस्तित्व असते, अशी पुसट शंका येते. तीही नसावी म्हणून हे दुसरे लक्षण केले. शिंपीवर चांदीचा भ्रम होण्याआधी शिंपीचे 'हे' (इदं) असे सामान्यज्ञान होते. ह्या इदंमध्ये चांदी मुळीच नाही. म्हणजे चांदीचा 'इदं' हा प्रतियोगी आहे. हे लक्षण समर्थ वरील ओवीतच 'निरंतर' ह्या एकाच शब्दाने सांगतात. अंतररहित म्हणजे तीनही काळात सातत्याने मिथ्या पदार्थ भ्रमरूपच आहे. 'तो आहे' अशी कल्पना कधीही टिकू देऊ नये. ह्या लक्षणाचा अद्वैतसिद्धीत फार सविस्तर ऊहापोह केला आहे; पण तो विद्वानांच्या समाधानासाठी आहे.

'ज्ञाननिवर्त्यत्व' हे मिथ्यात्वाचे तिसरे लक्षण आहे. मिथ्या पदार्थ त्याच्या अधिष्ठानाचे ज्ञान होताच निवृत्त होतो. शिंपीचे ज्ञान होताच चांदी नाहीशी होते. ह्याही संबंधी सहा प्रकारांनी शंका घेतलेल्या आहेत. वेदान्त शास्त्र कसा विचार करते ते समजण्यासाठी व केलेली व्याख्या स्पष्ट होण्यासाठी ह्या विचाराचा उपयोग होतो. एक शंका– 'हे' असे शिंपीचे ज्ञान प्रथम होते. नंतर चांदीचे ज्ञान होते. दोन्ही ज्ञानेच आहेत. दुसऱ्या ज्ञानाने पहिले ज्ञान नष्ट होते एवढेच! चकचकित शिंपी उन्हांत चमकू लागली की तिच्या जागी चांदी दिसते किंवा तिच्यावर, तिच्याऐवजी, चांदी दिसते. चांदीचा लोभ असल्याने ऊन, चकचकितपणा व लोभ एकत्र होऊन चांदी दिसू लागते! ह्या शंकेचे उत्तर असे– ज्ञानाने साक्षात्कार होतो. म्हणजे सत्य कळते. शिंपीच्या ज्ञानाने साक्षात्कार होतो, म्हणजे सत्य कळते. शिंपीच्या ज्ञानाने चांदीचे अज्ञानरूप म्हणजे भ्रमरूप ज्ञान नष्ट होऊन 'ही शिंपी' असा साक्षात्कार होतो. ज्ञानाचा 'साक्षात्कार' हा धर्म आहे. ह्या धर्मामुळे साक्षात्कार न होण्याचे कारण जे अज्ञान ते दूर होते. (हे साधे सांगणे शास्त्र किती अवघड भाषेत सांगते ह्याचा नमुना– 'ज्ञानत्वव्याप्य साक्षात्कारावच्छिन्न निवर्तकतानिरुपितनिवर्त्यत्व.' असे अवघड सांगणे जराही कळत नाही व फार सोपे सांगितले तर त्याचे महत्त्व लक्षात येत नाही अशी साधकाची स्थिती आहे!)

मिथ्यात्व स्वाश्रय आहे. मिथ्यात्व 'स्व'च्या आश्रयाने राहते. 'स्व' म्हणजे आत्मा. मिथ्यात्वाच्या संदर्भात त्या 'स्व'लाच अधिष्ठान असे म्हणतात. त्याच्या आश्रयाशिवाय ते असूच शकत नाही. समर्थ म्हणतात–

'सृष्टीपूर्वी ब्रह्म असे । तेथे सृष्टी मुळीच नसे ।
आतां सृष्टी दिसतसे । ते सत्य की मिथ्या ।। ६-६-१।।

मिथ्या सृष्टी दिसू लागण्यापूर्वी ब्रह्म अधिष्ठान रूपाने असतेच. त्याच्या आश्रयावर मिथ्या सृष्टी भासू लागली. जसे शिंपीच्या अधिष्ठानावर चांदी.

मिथ्या माया 'स्वनिर्वाहक' आहे. म्हणजे ती आत्मा किंवा स्व चा निर्वाह करते. म्हणजे तिच्यामुळेच 'आत्मा आहे' असे बोलले जाते. वास्तविक आत्माच फक्त सर्वत्र असल्यामुळे त्याशिवाय दुसरे काही/कोणी नसल्यामुळे 'आत्मा आहे' असे सांगणारा कोणीही, कधीही, कोठेही नाही! तरी तो आहे हे सांगण्यासाठी मायिक वेदान्तशास्त्राचा प्रचंड पसारा मांडला गेला!!! समर्थ म्हणतात–

'अनुभव आणि अनुभविता । सकळ ये मायेचि करिता ।
ते माया मुळीच नसता । त्यास काय म्हणावे ।। ६-१०-३३।।

ब्रह्माचा अनुभव घेणारा व ज्याचा अनुभव घ्यावयाचा ते ब्रह्म अशी वाटणी (द्वैत) केवळ मिथ्यामायेमुळे झाली. ही माया मुळातच नसतांना ह्या सर्व प्रकाराला काय म्हणावे! म्हणूनच पंचदशीकार वेदान्त शास्त्राला 'शास्त्रीय द्वैत' म्हणतात. ह्या द्वैताच्या मदतीने अद्वैताचा बोध होतो.

मिथ्यात्व 'परनिर्वाहक' आहे. म्हणजे स्व किंवा आत्मा ह्याहून जे पर म्हणजे वेगळे तेही मायेमुळेच 'आहे' असे वाटते. समर्थ सांगतात–

'नाना रूप नाना रंग । तितुका मायेचा प्रसंग ।
माया भंगे ब्रह्म अभंग । जैसे तैसे ।। ६-६-२२॥

ब्रह्म अरूप व रंगरहित आहे. म्हणून रूपे व रंग ब्रह्माहून वेगळे आहेत. केवळ एकमेव भेदशून्य ब्रह्म सर्वत्र व्यापून असतांना रूपांचा व रंगांचा होणारा भास मायेमुळे होतो. तीच त्यांना भ्रामक अस्तित्व देते. त्यांचा निर्वाह करते. पण ज्ञानाने माया निवृत्त होते. नित्य ब्रह्म जसेच्या तसे राहते.

मिथ्यात्व 'प्रतीतीमात्रसत्तावान' आहे. म्हणजे जेवढा वेळ ते भासते तेवढाच वेळ ते जणू असते. प्रतीती= ज्ञान. प्रतीती-मात्र= ज्ञानापुरते. सत्तावान= अस्तित्व असलेली. समर्थ स्वप्नाच्या दृष्टान्ताने हे मिथ्यात्वाचे लक्षण सांगतात–

'स्वप्नीं वाटे जागेपण । तैसी अनुभवाची खूण ।
आली परी ते सत्य स्वप्न । भ्रमरूप' ।। ६-१०-५८॥

स्वप्न पाहणाऱ्याला आपण स्वप्नात जागे आहोत, असे वाटते. तसा जणू प्रत्यक्ष अनुभव येतो. पण सत्य वाटणारे ते स्वप्न भ्रामकच असते. म्हणजे स्वप्नातील पदार्थ जोपर्यंत स्वप्न आहे तोपर्यंतच दिसतात. स्वप्नातच त्यांना अस्तित्व असते. जाग येताच ते नष्ट होतात. त्याप्रमाणे अज्ञानरूप स्वप्न असेपर्यंतच जग सत्य वाटते. ब्रह्मानुभवाची जाग येताच जग बाधित होते.

मिथ्यात्व 'ज्ञाननिवर्त्य' म्हणजे ज्ञानाने निवारण होणारे आहे. अज्ञान असेपर्यंत ते जीवाला भासते व सुखदु:खे देते. समर्थ ह्यासाठी पाण्यावरील शेवाळाचा दृष्टान्त देतात–

'गोंडाळ सांडुनी नीर घेइजे । नीर सांडुनी क्षीर सेविजे ।
माया सांडुनि अनुभविजे । ब्रह्म तैसे' ।। ६-६-१२॥

शेवाळ बाजूला सारून पाणी प्यावे. दुधातील पाणी दूर करून दूध प्यावे, त्याप्रमाणे ज्ञानाने माया दूर सारून ब्रह्माचा अनुभव घ्यावा.

मिथ्यात्व 'बाधयोग्य' आहे. म्हणजे त्याचा विचाराने, विवेकाने, अभ्यासाने बाध होऊ शकतो. बाध म्हणजे निरास. उन्हाळ्यात मृगजळ दिसते. ते खरे पाणी असल्याप्रमाणे वाटते. थोड्या विचारपूर्वक निरीक्षणाने ते खरे नसून पाण्याचा भास आहे हे कळते. त्याचे स्वरूप कळल्यावर नंतर ते तसेच दिसत राहिले तरी ते 'सत्य' नाही हा निश्चय सहजपणे टिकून राहतो. समर्थ सांगतात–

'ब्रह्म असतचि असे । माया निरसताचि निरसे ।
ब्रह्मासि कल्पान्त नसे । मायेसि आहे' ।। ६-६-१९॥

ब्रह्म नित्य, सत्य, अनादि, अनंत रूपाने असतेच असते. मायेचा मात्र निरास केला तर तो तेथल्या तेथे होतो. चार युगे चार वेळा संपली की मिथ्यामाया नष्ट होते. ब्रह्म तसेच राहते. येथे समर्थ मिथ्यात्व, ज्ञानाने नष्ट होते असे न म्हणता काळाने नष्ट होते असे सांगतात. म्हणजे मायेला अंत आहे. ज्याला अंत असतो ते मिथ्या. जगाकडे पाहताना त्याला अंत आहे हे भान असले की त्याचा जणू बाध होतो. त्याचा अंत होणार असल्याने 'ते आता दिसत असले तरी ते सत्य नाही' अशा दृढ निश्चयाने जगात राहिले की जग बाध योग्य ठरते. हा साधकाने विचाराने केलेला बाध असून तो ज्ञानी झाल्यावर जगाचा ज्ञानाने बाध होतो.

अद्वैत सिद्धीमध्ये 'मिथ्यात्व मिथ्यात्वम्' असे मिथ्यात्वाचे शेवटचे लक्षण केले आहे! म्हणजे मिथ्यात्व सुद्धा

मिथ्या आहे!! श्री समर्थांनी हा विषय फार मार्मिकपणे मांडला आहे.

'माया लक्ष ब्रह्म अलक्ष । माया साक्ष ब्रह्म असाक्ष ।
मायेमध्ये दोन्ही पक्ष । ब्रह्मीं पक्षचि नाही' ।। ६-६-१५।।

मायिक किंवा मिथ्या पदार्थ वृत्तिज्ञानाचे विषय होतात. ते 'लक्ष्य' ह्या स्वरूपात असतात. पाच ज्ञानेंद्रिये व मन ह्यांनी ते जाणता येतात. माया सापेक्ष ब्रह्म 'अलक्ष्य' म्हणजे स्वसंवेद्य असून वृत्तिज्ञानाचा विषय होत नाही. मायांतर्गत नामरूपात्मक पदार्थ आहेत, अशी साक्ष देणारे मायेतीलच 'जीव' ह्या नावाचे तत्त्व असते. म्हणजे मायिक जीव मायिक पदार्थाची साक्ष देतो. 'ब्रह्म आहे' अशी साक्ष देणारे एकमेव भेदशून्य ब्रह्मात कोणीच नाही. त्यामुळे मायेत लक्ष्य व साक्ष असे दोन पक्ष असून ब्रह्मात पक्षच नाही! म्हणजे मिथ्यात्व व मिथ्यात्व सापेक्ष सत्यत्व असे दोन्ही धर्म धर्मरहित ब्रह्माला नाहीत.

ब्रह्म असत्य नाही (व्यावृत्ती) हे सांगण्यासाठी ब्रह्म सत्य आहे असे सांगावे लागते. सत्यत्व हा त्याचा धर्म नव्हे, म्हणून मिथ्यात्व जेवढे काल्पनिक तेवढेच सत्यत्वही काल्पनिक आहे. दृश्य जगत् मिथ्या आहे, ब्रह्माला सत्यत्व आहे ही सर्व अध्यारोपाची भाषा आहे; म्हणून मिथ्यात्व हे मिथ्यात्वाचे लक्षण आहे.

मायेची कार्यानुसार सहा वेगळी वेगळी नावे आहेत. त्यांचाही विचार दासबोधात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे सापडतो.

१) महत्– प्रलयानंतर व निर्मितीपूर्वी अनंत ब्रह्मांडे बीजरूपाने ज्यांत सुप्तावस्थेत राहतात त्या मायेला 'महत्' असे नाव आहे. मूळमाया, गुणमाया, जडमाया ह्या क्रमाने जगाचा विकास होतो.

'गुप्त त्रिगुणाचे गूढत्व । म्हणोन संकेत महत् तत्त्व ।
गुप्तरूप शुद्ध सत्व । तेथेचि वसे' ।। २०-२-२३।।

क्षोभ होण्यापूर्वी (Activation) तीन गुण गुप्त व म्हणून गूढ किंवा सुप्त असतात. ते ज्यात राहतात त्याला महत् असे सांकेतिक नाव आहे. ईश्वराचा शुद्ध सत्त्व हा गुण त्यातच असतो.

२) प्रकृती– दृश्य जग त्रिगुणात्मक आहे. माया जेव्हा जगाच्या निर्मितीसाठी तमोगुण प्रधान होते तेव्हा तिला प्रकृती म्हणतात. वरील ओवीत सांगितलेले तीन गुण सुप्तावस्थेतून व्यक्त होऊ लागतात तेव्हा ही प्रक्रिया घडते.

३) माया– अघटित घटना पटीयसी म्हणजे असंभाव्य घडामोडी करण्यात पटाईत असे मायेचे लक्षण आहे. वास्तविक ती मिथ्या असूनही ही जगाची प्रचंड उलाढाल भासविते. माणूस ह्या जगातील उपलब्ध पदार्थ वापरल्याशिवाय एकही नवा पदार्थ तयार करू शकत नाही. त्याचे सर्व शोध उपलब्ध पदार्थांवर अवलंबून आहेत. हे पदार्थ मायेने (ईश्वराने) आणले हे खरोखर मोठे नवल आहे.

'गगनी गंधर्व नगरे । दिसताती नाना प्रकारे ।
नाना रूपी नाना विकारे । तैसी माया' ।। १४-१०-४।।

आकाशात ढगांचे लहानमोठे, रंगीबेरंगी व ज्यावर अनेक वस्तूंची किंवा प्राण्यांची (राजवाडा, हत्ती इ.) कल्पना करता येते, अशा ह्या आकारांना गंधर्वनगर म्हणतात. ह्यातील प्रत्येक आकार निर्माण होणारा, थोडा वेळ टिकणारा, प्रवाही, आकर्षक, खरा वाटणारा व नष्ट होणारा असतो. माया ह्याचप्रमाणे अद्भुत जगताचा भास निर्माण करते.

४) अज्ञान– ब्रह्मस्वरूपावर आवरण घालून त्याचे ज्ञान न होऊ देणाऱ्या मायेला अज्ञान म्हणतात. दासबोधाच्या फलश्रुतीत 'नासे अज्ञान दु:ख भ्रान्ती' असे ह्यालाच अनुलक्षून म्हटले आहे.

'मिथ्या तेचि झाले सत्य । सत्य तेचि जाले असत्य ।
माया विभ्रमाचे कृत्य । ऐसे आहे' ।। ७-१०-१।।

मिथ्या दृश्य सृष्टीला सत्यत्व आले. सत्य ब्रह्म जणू नाहीच असे झाले. मायेच्या मोहमय पडद्याचा हा परिणाम आहे. म्हणून अज्ञान नाश हेच ध्येय आहे.

५) अविद्या– जी ब्रह्मविद्येने नाहीशी होणारी माया ती अविद्या.

सारासार अवघे शोधिले । तों असार ते निघोनि गेले ।
पुढें सार हो उरले । निर्गुण ब्रह्म ।। ६-३-२६।।

ब्रह्मविद्येच्या साह्याने सार व असार ह्यांचा निवाडा करताच त्रिगुणात्मक असार दृश्य सृष्टीचा बाध होऊन साररूप निर्गुण ब्रह्म तेवढे उरले. सार-असार, नित्य-अनित्य, क्षर-अक्षर, सत्य-मिथ्या, आदि-अनादि, सान्त-अनन्त इ. निवाडा ब्रह्मविद्येने होतो.

६) शक्ती– चैतन्याच्या आश्रयाने राहून माया शक्तिरूपाने जगत् निर्माण करते.

'ऐशा अनंत शक्ति होती । अनंत रचना होती जाती ।
तरी अखंड खंडेना स्थिती । परब्रह्माची' ।। ६-४-५।।

अर्थ स्पष्ट आहे.

जे ब्रह्म नावाचे सत्-चित् व आनंदमय तत्त्व शरीरात व जगात व्यापून राहते ते 'मी' आहे असा अनुभव घेऊन त्यासारखे स्वत: होणे ही जीवाच्या विकासाची परिसीमा आहे. जीवसृष्टीचा विकास माणसापाशी थांबलेला नाही! माणसाला अंतिम विकासाची क्षमता ईश्वराने दिली असून त्यासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शन त्यानेच दिले आहे. 'ऐसे हे विवेकें जाणावे । प्रत्यये खुणेसी बाणावे । जन्ममृत्याच्या नावे । सुन्याकार ।। दा. बो. २०-१०-२९।। निश्चल, निर्गुण व अनिर्वाच्य ब्रह्म विवेकाने जाणून त्याचा अनुभव मुरावा. त्याने जन्ममरणातून सुटका होते. (भारतीय तत्त्वज्ञान ठामपणे पुनर्जन्म मानते.)

सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या मिश्रणाच्या लाखो प्रकारांमुळे माणसांच्या व प्राण्यांच्या स्वभावात भिन्नता असते.

'मुळी देह त्रिगुणाचा । सत्वरजतमाचा ।। दा. बो. २-५-१।।

समर्थांनी शुद्ध म्हणजे परमार्थाला उपयोगी व शबल म्हणजे संसारासाठी वापरला जाणारा असे प्रत्येक गुणाचे दोन भाग सांगून त्यांच्या अभिव्यक्तीचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. नाथमहाराजांनी या स्वभाववैचित्र्याचे सुंदर स्पष्टीकरण केले आहे. 'देही ज्या गुणाचे प्राधान्य । तैसेचि कर्म उपजे जाण । इंद्रिये गुणाधीन । तदनुसार जाण वर्तती ।।'

माणसांच्या जीवनातील अत्यंत टोकाच्या भिन्नतेचे किंवा विषमतेचे कारण त्याचे कर्म हे होय.

'पुण्यसामग्री पुरती । तयासीच घडे भगवद्भक्ती ।
जे जे जैसे करिती । ते पावती तैसेंची ।। दा. बो. २-४-२७।।

कर्मविपाकाचा वरील सिद्धान्त माणसाला लाभणाऱ्या जन्मजात सामग्रीपुरता मर्यादित आहे. अब्जाधीशाच्या किंवा दरिद्र्याच्या पोटी जन्म, असामान्य बुद्धी (आईन्स्टाईन) किंवा निर्बुद्धता, मजबूत किंवा दुबळे शरीर, सुसंस्कृत किंवा अडाणी कुटुंबात जन्म इ. जन्मजात सामग्री संचिताने मिळते. पुढे अफाट व योग्य प्रयत्नाने व्यक्तीला ही विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न करण्याचे क्रियमाण कर्मस्वातंत्र्य आहे. त्याला फळ किती मिळावे यालाही ज्याची त्याची मर्यादा वेगळी वेगळी असते! ती प्रारब्धाची असते. ही सर्व व्यवस्था ईश्वराधीन आहे.

किंवा नेणणे आडवे केलें । किंवा अभ्यासी घातलें ।
हें कैसें कैसें केले । त्याचा तोचि जाणें ।। दा. बो. २०-४-११।।

कोणाला तरी यश मिळू नये म्हणून, तो व यश, यात अज्ञान आडवे घातले. दुसऱ्याला यश मिळण्यासाठी त्या यशाला आवश्यक तो अभ्यास करणे त्याला भाग पाडले! हे असे का व कसे केले हे त्या एका सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान ईश्वरालाच ठाऊक!

जीव, ईश्वर व ब्रह्म हे भेद केवळ काल्पनिक किंवा मायिक उपाधींमुळे पडले आहेत. अविद्या या उपाधीमुळे ब्रह्माला जीव म्हणतात. माया या उपाधीमुळे (अज्ञान) ब्रह्माला ईश्वर म्हणतात. विचाराने (तत् त्वम् असि) या दोन्ही उपाधींचा निरास झाला असता जीव मूळचा आहे तसा ब्रह्मरूप होतो. कारण ब्रह्माला उपाधी नाही. ते निरुपाधिक आहे.

उपाधी काल्पनिक असल्याने ती कल्पना दूर झाली की ब्रह्म उरते.

आपुलेन अनुभवें । कल्पनेसि मोडावें ।
मग सुकाळी पडावें । अनुभवाचे ।। दा. बो. ७-३-४८।।

कल्पनेचे येक बरे । मोहरितांच मोहरे ।
स्वरूपी घालिता भरें । निर्विकल्पी ।। दा. बो. ७-३-५०।।

साधनांचे सर्व खटाटोप कल्पनानिवृत्तीसाठी आहेत. ती निवृत्त झाली की साधनेही निवृत्त होतात!

'साध्य होता साधनाचा । ठाव नाही' ।। दा. बो. २०-१०-२७।।

हे अनुभवाला येईपर्यंत जीव नियम्य, उपासक व साधक असतो. ईश्वर नियामक व उपास्य असतो. ब्रह्म ध्येय किंवा ज्ञेय असते. महावाक्य चिंतनासारखी साधने ज्ञात्याला ज्ञेयाकार करण्यास मदत करतात. उपासना, कर्म, योग इ. सहकारी साधने आहेत. ब्रह्म वस्तुतंत्र म्हणजे स्वयंसिद्ध आहे. कर्म, उपासना, योगाभ्यास इ. साधने कर्तृतंत्र म्हणजे कर्त्याच्या आधीन आहेत. साधन करावे, करू नये, हे करावे, असे करावे, इ. बाबी साधकाच्या मर्जीवर असतात.

ब्रह्म म्हणजे शुद्ध ज्ञान कोणाच्या मर्जीवर अवलंबून नाही. ब्रह्मानुभव हाच मोक्ष.

वेदान्ताच्या सर्व विषयांचे सर्व ग्रंथात जागोजागी स्पष्टीकरण केले असल्याने येथे ते आवरते घ्यावे हे बरे.

समाजाभिमुख श्री समर्थ

परिवर्तनवादी चळवळींची जास्तीत जास्त झळ समर्थांना बसूनही त्यांचा दासबोध आज महाराष्ट्रात अग्निदिव्यातून पार पडलेला दिसतो. ह्याचे श्रेय श्रीमत् दासबोधाच्या अंतरंगमूल्यांच्या प्रभावाबरोबरच पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास, समर्थ विद्यापीठ व दासबोध सखोल अभ्यास ह्या उपक्रमांना द्यावेच लागेल. या उपक्रमाच्या धुरीणांनी कालबाह्य रूढींच्या प्रभावाखाली राहिलेला दासबोध अंदाजे एक लाख अभ्यासकांपर्यन्त पोहोचवून भ्रांत, अवगुणी, दोषी, पतित, पापी, भक्तिमार्गाचे निंदक, देहबुद्धीत अडकलेले, संसाराने उद्विग्न झालेले, मुमुक्षू, साधक ह्या सर्वांच्या उद्धाराची सोय केली.

संतश्रेष्ठ श्री. जगद्गुरू तुकाराम महाराजांच्या अभंगरचनांतून ज्याप्रमाणे समाजजीवनाच्या अंगप्रत्यंगांना स्पर्श झाल्याचे जाणवते तसेच ते श्रीमत् दासबोधाचे बाबतीतही आढळते. हे दोन्ही समकालीन संत समाजाच्या उत्थानासाठी आयुष्यभर झटले व झगडले. किंबहुना महाराष्ट्रात त्यांचे अवतरण ह्याचसाठी झाले होते. महाराष्ट्राने जसे राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात गेली हजारवर्षे भारताला नेतृत्व दिले आहे तसेच ते आध्यात्मिक क्षेत्रातही दिले आहे. साडेतीनशे वर्षांपूर्वी हे नेतृत्व ह्या दोघांकडे होते व आजही ते त्यांच्या ग्रंथरचनांच्या माध्यमातून, श्री ज्ञानेश्वरी व नाथभागवताच्या जोडीने आहे. नेत्याला सतत तारेवरील कसरत करावी लागते. समाजात व शिष्यवर्गात जुन्याला कवटाळून बसणारा व नव्याकडे झेपावणारा असे दोन प्रवाह नेहमी असतात. जुन्यांतही चांगले असते. नव्यातही वाईट असते. जुन्या-नव्यातील चांगले ठरविताना 'चांगले' म्हणजे नेमके काय ह्याचा निवाडा करावा लागतो. तो करताना न्याय, नीती, धर्म व अध्यात्मांच्या आधारस्तंभांना धक्का न लावता बहिरंगांचे बाबतीत तडजोड स्वीकारावी लागते. समाज गतिमान असतो हे वास्तव आहे. त्या गतीला घातक वळण लागू नये व बहिरंगातील बदल आनंदाने स्वीकारावेत ह्याचे भान संतांना असते. पोषाख, सणवार, श्राद्धपक्ष, विवाहपद्धती, मुला-मुलींची नावे, सोवळे-ओवळे, स्पृश्य-अस्पृश्य, खाण्या-जेवण्याचे पदार्थ इत्यादीत बदल होणे अनिवार्य आहे. पण कुटुंबनिष्ठा, कर्तव्यनिष्ठा, देशनिष्ठा, धर्मप्रेम, अध्यात्मनिष्ठा, नीती, न्याय इत्यादी बाबी मात्र स्थिर असाव्यात.

संतांना सुद्धा समाजातील रूढ विचारांपासून किती पुढे जाता येते ह्याला मर्यादा पडतात व त्यांना त्याची जाणीव असते. वीर सावरकरांनी त्यांच्या काळातील ब्राह्मणांना न पेलणारा अस्पृश्य-स्पृश्य सहभोजनाचा पहिला जाहीर उपक्रम केल्याने त्यांचे नेतृत्व यशस्वी झाले नाही. पण लो. टिळकांनी मात्र तारेवरील कसरत करून समाजाला उत्तम नेतृत्व दिले. थेम्स नदीकाठीं संध्या करून इंग्लंडहून परत आल्यावर यथाविधी प्रायश्चित्त घेऊन सनातन्यांना शांत केले

व सामाजिक चळवळीत 'तेल्यातांबोळ्यांचे पुढारी' ही उपहासात्मक व नंतर 'लोकमान्य' ही अत्यंत सन्माननीय पदवी मिळविली. त्याचप्रमाणे समर्थ व तुकाराम महाराजांनी ब्राह्मण्याची स्तुती करून ब्राह्मणजातीत शिरलेल्या दोषांचे पुरेपूर माप त्यांच्या पदरात घातले. परमार्थात शिरलेल्या विकृतींवर घणाघाती प्रहार केले. पण त्या घणांखाली धर्म, संस्कृती, वेदवेदान्त, न्यायनीती ह्यांना जराही धक्का न लावण्याची काळजी घेतली. कोल्हापूरचे राजर्षी श्री. शाहूमहाराज ह्यांनी निरनिराळ्या जातींच्या व धर्मांच्या विद्यार्थ्यांसाठी निरनिराळी स्वतंत्र वसतिगृहे सुरू केली. वास्तविक ते शोषणरहित समाज, सामाजिक समता इत्यादींचे खंदे व सक्रिय समर्थक होते. तरीही अशी वेगळी वसतिगृहे असल्याशिवाय त्या काळातील विद्यार्थी शिकण्यासाठी कोल्हापुरात आलेच नसते! जातिबंधन अत्यंत घट्ट असण्याचा तो काळ होता. ही बंधने घट्ट रहाण्यासाठी श्रीमंत शाहूराजांनी जातीनिहाय वसतिगृहे काढली नाहीत! तर प्रथम विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या त्यांच्या वसतिगृहात राहून उच्च शिक्षण घ्यावे, आधुनिक विचार समजावून घेऊन जातिबंधनांच्या जोखडातून बाहेर पडावे अशी त्यांची दूरदृष्टी होती! त्यासाठी त्यांनाही तडजोड करावी लागली. समर्थांनाही ह्याच कारणाने 'ब्राह्मण मंडळ्या मेळवाव्या' असे सांगावे लागले. 'मराठा तितका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा' ॥१३॥ (श्री. ग्रं. भां– पृष्ठ-४१६) ह्या अन्तिम साध्यासाठी काही तडजोडी कराव्या लागल्या. (मराठी भाषिक तो मराठा)

समर्थांच्या शिकवणीच्या राजकीय व सामाजिक भागांबद्दल बरेच अपसमज आहेत. काहींचे प्रामाणिक तर काहींचे योजनाबद्ध कुभांडाच्या स्वरूपाचे आहेत. स्वामी विवेकानंदांचे सुद्धा काही सहकारी अध्यात्माचा सामाजिक संदर्भ मान्य नसल्याने त्यांना सोडून गेले. त्यांचे विचार त्यांच्यापुरते प्रामाणिक होते. त्याचप्रमाणे संत वाङ्मयातून विवेक, वैराग्य, भक्ती, योग, ध्यान, ज्ञान एवढ्याच अपेक्षा ठेवणाऱ्यांना व्यक्ती व देशाच्या व्यावहारिक विकासाचा विचार प्रामाणिकपणे मान्य होत नाही. त्यामुळे ते सहजच अलग होतात. ही मंडळी उत्तम साधक असली तरी संतांना वाटणारा जनसामान्यांचा कळवळा त्यांच्या लक्षात येणे शक्य नसते. तत्कालीन राजकीय स्थिती त्यांनाही दिसत असली तरी त्यांच्या मोक्षाच्या साधनमार्गात ह्या विचाराला स्थान नसते. त्यांचे विचार सीमित व सामर्थ्य मर्यादित असल्याने त्यांचेकडून वेगळी अपेक्षा करता येत नाही. ते समाजाची दुरवस्था गृहीत धरून व्यक्तिगत साधनेत गढून जातात. समर्थांचा वेगळेपणा ह्या पार्श्वभूमीवर उठून दिसतो व तोच काहींना खुपत असावा! ते म्हणतात–

'विद्या उदंडचि सिकला । प्रसंगमान चुकतचि गेला ।
तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ।। दा. बो. १२-२-३०॥

लौकिकातील मोठमोठ्या पदव्या घेऊनही जर स्थल, काळ व प्रसंगाचे भान नसेल तर त्या विद्येला काय अर्थ?

परदु:ख शीतल असते हे जेवढे खरे, तेवढीच पूर्वजांची भयानक दु:खे नगण्य वाटतात हेही खरे. समर्थांच्या काळात आमच्या पूर्वजांनी जी झोटिंगशाहीची अंगावर शहारे आणणारी दु:खे भोगली ती आज आम्हाला विचारात घ्यावीशी वाटत नाहीत. तशी परिस्थिती पुन्हा येऊ नये म्हणून ती लक्षात ठेवण्याची गरज आहे. पण– ''जुने उगाळण्यात काय अर्थ आहे?'', इत्यादी फसव्या शब्दांनी इतिहासावर वरवंटा फिरविण्याची व समर्थांच्या राजकीय शिकवणीला नाके मुरडण्याची पुरोगामी फॅशन तयार झाली असावी. अगदी काश्मीर, नागालँड व बांगलादेश, मिझोराम व मुंबईचे ताजे अनुभव जमेला धरून सुद्धा! समर्थांचे मन मुर्दाड, आत्मघातकी व परधार्जिणे नव्हते. स्वकीयांचा कळवळा येण्यासारखे गैरकृत्य त्यांचे हातून घडावे हा त्यांचा केवढा अपराध!! म्हणूनच त्यांची आव्हाने व आवाहने आज नकोशी वाटत असावीत. ते म्हणतात–

देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारूनि घालावे परते ।
मुलुख बडवावा कां बुडवावा । धर्मसंस्थापनेसाठी ।। १७-१८॥ (श्री.ग्रं.भां. पृष्ठ ४१६)

अमर्याद फितवेखोर । त्याचा करावा संव्हार ।
गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा ।। दा. बो. १९-९-२५॥

अशा तऱ्हेची त्यांची वाक्ये संतत्वाच्या निर्जीव, निस्तेज, निरुपयोगी व निरुपद्रवी लक्षणांत बसत नाहीत! श्री संत तुकोबा म्हणतात–

''दया तिचें नांव भूतांचें पाळण । आणिक निर्दळण कंटकांचें ।। तुका.२६४।।

भले तरि देऊ कासेची लंगोटी । नाठाळा चे माथा देऊ काठी ।
मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ।। तुका. ९८७।।''

हे त्यांचे अभंग गुलदस्त्यात ठेवून–

''जें कां रंजलें गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले । तुका. ३४७।।

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेदभ्रम अमंगळ ।। तुका. ४६।।''

इ. सोयिस्कर अभंग मिरविण्याची प्रथा आहे. श्री. ज्ञानदेवही म्हणतात–

'हृदयाचें ढिलेपण । एथ निकयासी कारण ।
हे संग्रामी पतन जाण । क्षत्रियांसी ।। ज्ञाने.२-२८।।

सांडीं हें मूर्खपण । उठीं घे धनुष्यबाण ।
संग्रामी हे कवण । कारुण्य तुझें ।। ज्ञाने. २-१८।।'

श्रीज्ञानदेवांनाही शौर्य, धैर्य, पराक्रम, धर्म, देव, वेद या सर्वांचा अभिमान आहे. हे सर्व बाजूला सारून अध्यात्मक्षेत्रातील मंडळी सत्ताधीशांच्या कलाने बोलू लागतात तेव्हा समाजाचा सर्वांगाने ऱ्हास होतो.

बऱ्याच जणांचा असा समज होतो की साडेतीनशे वर्षांपूर्वीच्या दासबोधासारख्या ग्रंथाचा चालू सामाजिक, राजकीय इत्यादी नव्या परिस्थितीशी संबंध असणार नाही. असे ग्रंथ कालबाह्य झालेले असतात. पण हा समज अगदीच चुकीचा आहे. गहू, डाळ, तांदूळ, पाणी, इंधन, हवा, प्रेम, कला इ. ज्याप्रमाणे कधीच कालबाह्य होत नाहीत, त्याप्रमाणे सुखी व सुखरूप जीवनाचे अस्सल तत्त्वज्ञान कधीच कालबाह्य होत नाही. अगदी नव्या सामाजिक समस्यांचाही त्यांचा संदर्भ कायम असतो. उदा. सामाजिक परिवर्तन, शोषणरहित समाज, सामाजिक न्याय ही आज नवी जीवनमूल्ये मानली जातात. ही नावे नवी असली तरी त्या समस्या जुन्याच आहेत! त्यांचा तपशील बदलला असला तरी तत्त्व तेच आहे.

परिवर्तन हा मायेचा स्वभाव असल्याने जे जे मायिक ते ते परिवर्तनशील असणे स्वाभाविक आहे. प्रस्थापितांना हटविणे हे परिवर्तनाचे प्रमुख अंग असते. वेदान्ताचे दृष्टीने प्रत्येक पदार्थ उत्पत्तीपासून नाशापर्यंत सतत परिवर्तित होत असतो. कधीच प्रस्थापित होत नसतो. समाज हा या जगाचाच भाग असल्याने तोही सहजच परिवर्तनशील असतो. परिवर्तनाच्या नव्या दिशा समर्थ दाखवतात.

'घालून अकलेचा पवाड । व्हावे ब्रह्मांडाहून जाड ।
तेथे कैंचे आणिले द्वाड । करंटपण ।। दा. बो. १२-९-२९।।

बुद्धीमध्ये विकासाच्या दिशेने सतत परिवर्तन करीत असावे. सतत व्यासंग, सतत अभ्यास, जाणत्याची संगत व अथक प्रयत्नाने बुद्धी ब्रह्मांडाला गवसणी घालण्याएवढी मोठी करता येते. आता नवा संगणकांचा जमाना 'बुद्धिमन्तांचा' असल्याचे राजकीय नेतेही जनतेला सांगू लागले आहेत. समर्थांनी बुद्धीचे जेवढे माहात्म्य सांगितले आहे तेवढे कोणीच त्यांच्या काळी वा आधी सांगितले नाही. जेथे बुद्धीला धार लावून तिचा नियोजनपूर्वक वापर केला जात नाही, तेथे करंटेपणा ठेवलेलाच आहे! समाज करंटा असावा काय?

'आपल्या पुरुषार्थ वैभवे । बहुतांस सुखी करावें ।
परंतु कष्टी करावे । हे राक्षेसी क्रिया ।। दा. बो. १२-१०-२७।।

ही सामाजिक परिवर्तनाची दुसरी दिशा आहे. स्वत:च्या बुद्धीने व अथक कष्टाने वैभवसंपन्न व्हावे ही अपेक्षा साम्यवादी समाजपद्धतीत सुद्धा टवटवीत असते! ती माणसाची सहजप्रवृत्ती आहे. परंतु असे वैभव मिळाल्यावर आपण सुखात राहावे हे जेवढे खरे तेवढे इतरांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करावा हेही खरे. हे जमले नाही, तर निदान

राक्षसाप्रमाणे मस्तीला येऊन इतरांना त्रास तरी देऊ नये. पडदे लावलेले घर, घराभोवती उंच भिंत, रखवालदार, भयानक कुत्री व श्रीमंती शांतता अशा वैभवाच्या वातावरणाने इतर लोक दडपून जातात! तशाच लोकांकडे त्यांची ये-जा होऊन सामाजिक अभिसरण ठप्प होते. म्हणून मोकळ्या वातावरणात सर्वसामान्यांशी संबंध ठेवून त्यांनाही गरजेप्रमाणे मनापासून (उपकाराच्या भावनेने नव्हे) मदतीचा हात द्यावा.

'जंवरी चंदन झिजेना । तंव तो सुगंध कळेना ।
चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होती ।। दा. बो. १२-२-१७।।

सामाजिक परिवर्तनाची ही तिसरी दिशा आहे. केवळ स्वत:चे शरीर व छंद, घर व कुटुंब आणि नोकरी, धंदा, व्यवसाय यासाठी यांत्रिकतेने झिजणाऱ्यांची संख्या पुष्कळ असते. पण समाजासाठी झिजण्याचे परिवर्तन आवश्यक आहे. वरील सर्व बाबी प्रस्थापित आहेत! त्यांच्याशीही झगडावयास नको का? समाजासाठी झिजणे म्हणजे काही संस्थांमध्ये पदाधिकारी असणे एवढेच नव्हे. घर, व्यवसाय व समाज या तिन्हीत चंदनासारखे झिजले तर सुगंध पसरतो. कुटुंबप्रमुखाने स्वत:चा 'पोशिंदेपणा' विसरून सर्वांशी हसत-खेळत राहून त्यांना समाधानात ठेवावे. कित्येक घरांत कुटुंबातील घटकांत साधा संवादही होत नाही. शासकीय कचेरीतील प्रमुखाने 'अहं' गुंडाळून संवाद साधीत असावे. आल्यागेल्याशी उत्साहाने बोलणे व त्याचे काम विचारणे व ते करणे हे चंदनासारखे झिजणे आहे. त्याने त्याचा सुगंध पसरतो व समाज सुरळित व सुखाने चालतो! केवळ सामाजिक कार्यकर्त्याचे लेबल लावलेल्यानेच चंदनासारखे झिजावे असे नाही. ज्याने त्याने आपापल्या कार्यक्षेत्रात स्वत:च्या कार्यक्षमतेचा सुगंध पसरवावा.

'शोषणरहित समाज' हे दुसरे नवे जीवनमूल्य आहे. अतिलोभ, शोषणाची संधी, शोषणानंतर शिक्षेचा अभाव, शोषिताचे अज्ञान व आळस, नेते व अधिकाऱ्यांकडून चाललेले शोषकांचे शोषण इत्यादी शोषणाची कारणे आहेत. सत्यनारायणाची पूजा सांगणारा पुरोहित हेच केवळ शोषणरहित समाजाचे लक्ष्य असू शकत नाही! समर्थांची व अन्य संतांची शिकवण 'लोभ' हे नरकाचे एक 'प्रशस्त दार' असल्याचे सांगते. कारण त्यातून होणारी रहदारी प्रचंड आहे! सुखाची सामुग्री गोळा करण्यासाठी प्रचंड पैसा हवासा वाटतो व असुरक्षितपणाच्या भावनेतून तो साठवावासा वाटतो. सुख शरीराच्या बाहेरील वस्तूत आहे व त्या वस्तू व पर्यायाने सुख मिळविण्यासाठी अमाप पैसा हवासा वाटतो. हेच लोभाचे स्वरूप आहे. शास्त्र सांगते की आत्मा 'सुखरूप' आहे व 'तो मी आहे' म्हणून 'मी' सुखरूप आहे. मग बाहेरील सुखासाठी लोभाची गरजच काय? पण हा वेदान्त समजावून घेण्याची कोणाचीच तयारी नाही!

'उदंड सुख जया लागले । वेडे तयास चुकलें ।
सुखसुख म्हणताच मेलें । दु:ख भोगितां ।।' दा. बो. १३-७-२५।।

सुख ज्याच्याजवळ सतत आहे तो ते भ्रमामुळे जाणीत नाही व सुखाच्या अपेक्षेत दु:ख भोगीत मरतो व त्यासाठी

'अनीतीने द्रव्य जोडी । धर्म नीतीन्याय सोडी ।।' दा. बो. २-१-५९।।

शोषिताचे अज्ञान, बेकायदेशीर काम करून घेण्याची इच्छा, घाई, भय, संकोच इत्यादींमुळे शोषकाचे फावते!

'ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथें असावें खबर्दार ।
दुश्चितपणें तरी पोर । वेढा लावी ।। दा. बो. ११-३-१९।।

फसवणूक हे एक प्रकारे शोषणच आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात अफाट शोषण चालू आहे. वैद्यक व्यवसाय, न्यायसंस्था, शासनाचे सर्व स्तर, शिक्षण, राजकारण ही उत्तुंग शोषण केंद्रे आहेत. या चंद्रावर ज्याचे हात पोचत नाहीत त्याने गोल दिसणाऱ्या कासवाच्या पाठीवर खुशाल दगड मारीत बसावे! कासवे मेल्याचे दु:ख नाही, पण चंद्रावर एकही दगड बसत नाही याचा खेद आहे. शोषकाने शोषण करावे व शासनाने त्याचे शोषण करून मूळ शोषण तसेच ठेवावे अशा व्यवस्थेत शोषणरहित समाजनिर्मितीचे ओझे कासवांच्या पाठीवरच पडणार!

'सामाजिक न्याय' हे तिसरे नवे जीवनमूल्य आहे. सामाजिक न्यायात व्यक्तींची समता व समान संधीचा प्रामुख्याने समावेश होतो. दुर्बल घटकांना पुढावा देणे त्यात अंतर्भूत आहे. कायद्याने व घटनेने आज सामाजिक न्यायाची कल्पना

उचलून धरली आहे. येथे दुर्बल घटकाने सतत दुर्बल राहून त्याचे भांडवल करणे अपेक्षित आहे काय? नाही. समर्थांना दौर्बल्याची विलक्षण चीड आहे. तशी चीड सर्वांना यावी व त्यांनी आपले दौर्बल्य टाकावे. दुर्बलतेची कारणे सांगताना समर्थ म्हणतात–

युक्तिहीन, बुद्धीहीन । आचारहीन विचारहीन ।
क्रियाहीन, सत्वहीन । विवेकहीन संशई ।।
समयो नेणे, प्रसंग नेणे । प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे ।
आर्जव नेणे मैत्री नेणें । काहीच नेणे अभागी ।। दा. बो. २-३-३६-३८॥

यावर खरा उपाय समर्थ सांगतात–

ऐसी कुविद्येची लक्षणे । ऐकोनि त्यागचि करणें ।
अभिमाने तऱ्हे भरणें । विहित नव्हे ।। दा. बो. २-३-४०॥

आज दुर्बलतेचा लाभ उठविण्यास सांगणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे. पण दुर्बलताच नष्ट करण्यासाठी व सन्मानाने जगण्यासाठी समर्थांच्या शाळेत जावे लागेल. कायद्याने समता मिळेल व मिळते. पण वरील वर्णनाची व्यक्ती स्वत:ला आतून कमी समजते व ती दडपलेली तरी असते किंवा नकली आक्रमकता तरी दाखवते! शिवाय गुणवन्तांचा द्वेष व मत्सरही त्यांना वाटतो. त्यामुळे त्यांच्या मनाची सारखी ओढाताण चालते. समाजाच्या सर्व स्तरांत कमी-जास्त प्रमाणात अशा व्यक्ती असतात. संधी मिळावी लागते हे जेवढे खरे आहे, तेवढीच ती खेचून आणावी लागते हेही खरे आहे! अपार कष्ट करण्याची तयारी, जिद्द, हिंमत, धीर व जगाच्या पाठीवर कोठेही जाण्याचा बेडरपणा असेल तर संधी खेचून आणता येते.

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती । देखत देखता ।। दा. बो. १५-३-७॥

शेतीवाडीत कामाला माणूस नाही व चपराशाच्या-कारकुनाच्या नोकरीसाठी हजारो तरुणांची रांग लागते. म्हणजे कष्टावाचून जीवन जगण्याची एक परंपराच तयार होत आहे. महाराष्ट्रापुरते बोलावयाचे झाले तर रेल्वेलाईन, हमरस्ते व बहुमजली इमारतींवर काम करणारे कामगार महाराष्ट्रीय नसतात. ऊस तोडणाऱ्या टोळ्याही परप्रांतातून येतात. हे सर्व लोक किती धके चपेटे सोसतात ते त्यांचे जीवन जवळून पाहिल्यावरच कळते. मोठ्या धरणांवर काम करणारे बहुतेक मजूर परप्रान्तातून येतात. त्यांचे जीवन अतिशय कष्टाचे असते.

'जेही उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।
येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ।।' दा. बो.१८-७-१६॥

महाराष्ट्रातील हॉटेल व्यवसाय आज बहुतांश अमहाराष्ट्रीयांच्या हातात आहे. त्यांचे मजल्यावर मजले केव्हाच उभे राहतात. त्या सर्वांची उदंड कष्ट करण्याची तयारी आहे. दिल्ली, मुंबई व जिल्ह्याच्या राजकारणावर गप्पा मारायला त्यांचेपाशी वेळच नसतो! मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी आहे व महाराष्ट्राचीही राजधानी आहे. पण मुंबईच्या अर्थकारणावर महाराष्ट्राबाहेरील लोकांची जबर पकड आहे. मुंबईतील कष्टकरी सुद्धा बरेचसे परराज्यातील आहेत. याचे कारण–

चौदा पिढ्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडें ।
ऐकल्याने घडे कीं न घडे । ऐसें पाहावें ।। दा. बो. १५-६-८॥

पिढीजात प्रतिष्ठेच्या कल्पना उराशी बाळगून त्या सांगत सांगत कष्ट न करता जीवन जगणारे शहाणे की वेडे? कष्ट करण्याची तयारी नसल्याने पिढीजात जमिनी विकून शहरात घर बांधून व्याजावर जगण्याचे भिकेचे डोहाळे लागलेले बरेच लोक आहेत! नकली प्रतिष्ठेसाठी दारिद्र्य 'ताठ मानेने' भोगण्याची तयारी असते!! कर्जबाजारीपणासुद्धा

प्रतिष्ठेचा वाटतो. व्यापार- उद्योगासाठी कर्ज काढणे व नकली प्रतिष्ठेच्या प्रदर्शनासाठी दारिद्र्यात कर्ज काढणे, यात फार अंतर आहे. म्हणून चांगला उपदेश ऐकल्याने प्रगती घडते की घडत नाही याचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा.

'प्रयत्नवादी संत' अशी समर्थांची प्रसिद्धी आहे. अन्य संतांनी प्रयत्नांचा पुरस्कार केला नाही असे नाही, पण समर्थांनी तो अत्यंत हिरिरीने व सातत्याने केला. 'असाध्य ते साध्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे' हे तुकोबांचे वचन अत्यंत प्रसिद्ध आहे. समर्थांनी प्रयत्नाने प्रारब्ध रेषा पुसता येते असे सांगून यत्नवादाला एक नवा आयाम दिला.

रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येते ।
डोळे झांकणी करावी ते । काये निमित्त्य ।। दा. बो. १५-६-९।।

प्रारब्धवादातील आळस, नाकर्तेपणा, उत्साहभंग, निराशा इ. नकारात्मक बाबींना त्यांनी अक्षरश: फेकून दिले! मूलत: प्रारब्ध या संकल्पनेत त्यांचा समावेश नाही. पण आळसाला सुद्धा तत्त्वज्ञान लागते! आळशी व ऐतखाऊ मंडळींनी प्रारब्धाला वेठीला धरले. हजार वर्षांच्या पारतंत्र्यात याही तत्त्वज्ञानाला खतपाणी मिळाले. या हजार वर्षांत, तत्कालीन राजकारणी मंडळींच्या वैचारिक दिवाळखोरीमुळे राजकीय दृष्ट्या भारत एकसंध झाला नाही. 'एक आटपाट नगर होते. तेथे एक राजा राज्य करीत होता' अशा अनंत गोष्टींच्या आरंभाप्रमाणे कित्येक राजे आपापले तुकडे सांभाळून होते. स्वातंत्र्यानंतर पाचशे संस्थाने खालसा झाली. हैद्राबादी रझाकारांवर सैनिकी कारवाई करावी लागली! याउलट धर्म व अध्यात्माच्या क्षेत्रात सर्व भारत एकसंध होता. गंगेच्या कावडी रामेश्वरच्या समुद्रात पडत होत्या. काशी व गंगेच्या यात्रा चालू होत्या. शंकराचार्यांची चार पीठे देशांच्या चार दिशांना कार्य करीत होती. आर्य चाणक्य, विद्यारण्य स्वामी व छ. शिवाजीमहाराज या पारमार्थिक प्रवृत्तीच्या मंडळींनीच देश जोडण्याचे थोडेफार प्रयत्न केले. हे सांगण्याचे कारण म्हणजे पारतंत्र्यात राहाणाऱ्यांचा पावला पावलाला उत्साहभंग करण्याचे काम उपरे राज्यकर्ते करीत असतात. असे राजकीय वातावरण व सहज असणारा आळस एकत्र आल्यावर आळसाचे तत्त्वज्ञान तयार होण्यास वेळ लागत नाही. पारतंत्र्यातून स्वातंत्र्याकडे नेणाऱ्या संधिकालात समर्थ सांगतात–

कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं ।
केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ।। दा. बो. १८-७-३।।

या ओवीत परराज्याचे रूपांतर स्वराज्यात करण्याची सूचना समर्थ हलकेच सोडून देतात. पूर्वीच्या कर्माने जर आताचे प्रारब्ध तयार होते तर आताच्या कर्माने पुढील प्रारब्ध तयार होईल हा विचार तर्कशुद्ध आहे. 'दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्' हे कर्णाचे वाक्य याच दृष्टीने घ्यावे. समर्थ 'प्रारब्ध' हे तत्त्व स्वीकारीत नाहीत असे नाही. कारण संत शास्त्राचे उद्गाते असतात. उदा.

'नित्य काळाची संगती । न कळे होणाराची गती ।
कर्मासारिखे प्राणी पडती । नाना देसी विदेसी ।। दा. बो. ३-९-२।।

किंवा **'ललाट रेखा तरि पालटेना । तुजवीण रामा मज कंठवेना ।।२।।** (श्री.ग्रं.भां. पृ. २४४)

प्रारब्धाचा संबंध प्रयत्नांना मिळणाऱ्या यशापयशाशी आहे. प्रयत्न अखंड करीत रहावे. ते निर्दोष, सतत व ध्येयाच्या दिशेने असावेत. 'पुढे प्राप्त ब्रह्मादिकांही टळेना' (स.ग्र.भां. पृ. ४५८) हे लक्षात घ्यावे.

समर्थांना जीवनवादी म्हणजे जीवनाभिमुख संत म्हटले जाते. दासबोधात हा जीवनवाद स्पष्ट असला तरी 'रडक्यांचा रडका संसार 'या श्लोकबद्ध प्रकरणात तो फार स्पष्टपणे मांडला आहे. मांडणी नकारात्मक असली तरी सुखी संसाराच्या गरजा त्यातून व्यक्त होतात. त्यातील पहिला श्लोक असा–

'नसे अंथराया नसे पांघराया । नसे धाम ना दाट छाया निजाया ।
नसे अन्न खाया नसे रम्य जाया । वृथा सीण संसार करिती रडाया ।।१।। (श्री. ग्रं. भां. पृ. ४५७)

अर्थ स्पष्ट आहे.

‘मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी ।
चातुर्येविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ।। दा. बो.१४-६-७।।

जर आपल्याला मानमान्यता मनापासून आवडते तर ती मिळविण्यासाठी जे करावे लागते ते का टाळावे? बुद्धिचातुर्याशिवाय समाजात उंच दर्जाचे स्थान मिळत नाही.

अंतर्कळा श्रृंगारावी । नानापरी उमजवावी ।
संपदा मेळवून भोगावी । सावकाश ।। दा. बो. १४-६-१०।।

आपली बुद्धी पूर्ण विकसित करून गुणसंपदा कमवावी. त्या बुद्धीला जीवनाच्या अधिकाधिक आयामात तरबेज करून संपत्ती मिळवून तिचा समाधानाने भोग घ्यावा.

जितुका व्याप तितुकें वैभव । वैभवासारिखा हावभाव ।
समजले पाहिजे उपाव । प्रगटचि आहे ।। दा. बो. १४-६-२६।।

जेवढा व्यवसाय उद्योगाचा व्याप नियोजनपूर्वक वाढवावा तेवढे अधिकाधिक वैभव मिळून त्या वैभवाला साजेसा थाटमाट, ऐट, बोलणे इ. मिळतात. हे कोणालाही सहज कळण्यासारखे आहे. ‘जीवनवाद’ या भारदस्त शब्दात चंगळवाद दडलेला असतो अशी शंका येते. चंगळवादातील अनिवार विषयासक्तीमध्ये वैराग्य, साधना व मोक्ष तर सोडाच, पण न्याय-नीती, धर्मालाही ओहोटी लागते. असा समाज ‘समूह’ म्हणून न जगता हळूहळू ‘व्यक्ती’ म्हणून जगू लागतो. सामाजिक सुसंवाद लयाला जातो व कायदा हेच परस्परसंवादाचे माध्यम बनते! आज अमेरिकेत असे घडलेले आहे. सर्व मार्गांनी अफाट पैसा मिळवावा व मौजमजेचे नवे प्रकार शोधून त्याच नशेत जीवन घालवावे, अशी प्रवृत्ती होते. समर्थांचा जीवनवाद असा नाही! त्यांच्या जीवनवादात आरोग्यसंपन्न व बलदंड शरीर आवश्यक आहे. व्यसनरहित जीवनाचा त्यांत समावेश आहे. यश, कीर्ती व पराक्रमाला त्यात वाव आहे. सावधगिरी, सतत प्रयत्न, चातुर्य व कर्तव्यदक्षता अपेक्षित आहे. नरदेहाचे महत्त्व समजावून घेऊन, अटळ मृत्यूचे भान ठेवून, सद्विद्या कमावीत उत्तम पुरुष होण्याचे ध्येय त्यात समाविष्ट आहे.

दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें ।
प्राणिमात्रास मेळऊन घ्यावें । बऱ्या शब्दें ।। दा. बो. १२-१०-७।।

शरीर परोपकारी लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें ।
उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचे ।। दा. बो. १२-१०-५।।

या समर्पित जीवनात समर्थांच्या जीवनवादाचे वर्म आहे.

महान् संतांना मित्र व शत्रू नसतात, हे अगदी खरे आहे. पण ते व्यक्तींच्या स्वरूपात नसतात. व्यक्तीच्या गुणावगुणांच्या स्वरूपात असतात. उदा. देश-द्रोही व समाजद्रोही व्यक्तीच्या द्रोहाशी वैर असावे. तो द्रोह घातक ठरत असेल तर द्रोह नष्ट करण्यासाठी प्रसंगी व्यक्ती नष्ट करावी लागते! येथे ‘भोंगळ मानवतावादी दृष्टिकोन’ कामाला येत नाही. ‘अमर्याद फितवेखोर। त्यांचा करावा संहार ।’ असे समर्थ सांगतात. गुंडांना गोळी घालणाऱ्या मुंबई पोलिसांची समर्थांनी पाठ थोपटली असती! असो. ‘मानवी हक्क’ ही कल्पना आज पराकोटीच्या विकृतीकडे जात आहे. पिंडीवरीलसुद्धा विंचू चपलेनेच मारावा असे संत तुकोबाही म्हणतात! समर्थ काही गुणांशी मैत्री व काही दुर्गुणांशी मात्र वैर धरावयास सांगतात. विवेक, नि:स्पृहता व तितिक्षा हे समर्थांचे तीन मित्र असून आळस, संशय व निर्बुद्धपणा हे तीन त्यांचे वैरी आहेत. आळसाने जर अवतार घेतला तर तो सज्जनगड, शिवथरघळ, चाफळ, टाकळी व जांब यांच्या जवळपाससुद्धा जाणार नाही! इतकी दाट मैत्री व एवढे हाडवैर क्वचितच बघावयास मिळते! व्यवहार, नीती व परमार्थ या तिन्ही क्षेत्रांत त्या त्या विवेकाची आवश्यकता आहे.

विवेकाचे फळ ते सुख । अविवेकाचे फळ तें दुःख ।
यात मानेल ते आवश्यक । केलें पाहिजे ।। १३-७-२८।।

ही ओवी सर्वसमावेशक आहे. येथे विवेकाची व्याप्ती मोठी आहे. पत्रेविण पर्वत करणारा व हीनाकडून कर्ज घेणारा हा व्यावहारिक अविवेकी असतो. (२-२-२०) लेखी करार केल्याशिवाय व्यवहार करू नये व नीचाकडून कर्ज घेऊ नये. यात अनुक्रमे फसवणूक व मानहानी होण्याचा संभव आहे. सत्यमार्ग सांडू नये. असत्य पंथे जाऊं नये (दा.बो. २-२-४०) हा नैतिक विवेक असून पारमार्थिक विवेक मुख्यत: तीन प्रकारचा आहे. पहिला आत्मानात्मविवेक–

'आत्मा कोण अनात्मा कोण । त्याचे करावे विवरण ।
तेचि आता निरुपण । सावध ऐका ।। १३-१-२।।

आत्मा चेतन असून अनात्मा जड आहे. आत्मा स्वयंप्रकाश असून अनात्मवस्तू परप्रकाशित असते. इ.

निराकार जाणावा नित्य । आकार जाणावा अनित्य ।
यास बोलिजे नित्यानित्य । विचारणा ।। दा. बो. १३-६-१५।।

हा नित्यानित्यविवेक होय. जे अरूप असते ते निराकार व नित्य असते. जे रूपवान असते त्याला आकार असतो व तो अनित्य असतो. निरवयव नित्य व सावयव अनित्य असते. तिसरा सारासार विचार–

असार म्हणिजे नाशिवन्त । सार म्हणिजे ते शाश्वत ।
जयास होईल कल्पान्त । तें सार नव्हे ।। १४-९-५।।

ज्याला नाश असतो ते असार. उदा. देह. जे शाश्वत असते ते असार रूपातील सार होय. उदा. आत्मा. देहात आत्मा असंगत्वाने व्यापून असल्याने देहरूप असार गेले तरी आत्मरूप सार उरते.

नि:स्पृहता हा समर्थांचा दुसरा मित्र. जीवनात बरेच काही साधून देणारा! वैराग्याचा हा धाकटा बंधू. त्याचे एक सुंदर लक्षण समर्थ सांगतात–

'जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा ।
परंतु लालचीचा गोवा । पडों चि नेदी ।। दा. बो. १९-६-२१।।

जाईल तेथे हा दरवेळी नव्याने आल्यासारखे त्याचे उत्साहाने स्वागत होते व तो सतत तेथेच रहावा असे लोकांना वाटते! पण खरा नि:स्पृह अशा मोहात कधीच सापडत नाही.

नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहते प्रसंग मानें ।
उदास वृत्तीच्या गुमानें । उठोन जातो ।। दा. बो.१५-२-१८।।

तो मुद्दा न सोडता प्रत्येक विषय स्पष्टपणे व अन्त:करणाचा ठाव घेतला जाईल अशा रीतीने मांडतो. स्थल, काल व प्रसंगाचे सतत भान ठेवतो व कार्य संपताच नि:स्पृहतेच्या सहज वृत्तीने तेथून निघून जातो.

प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकाला ।
नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ।। दा. बो. १५-२-१९।।

प्रत्येकाला सहज पटेल असे अनुभवातून बोलणारा नि:स्पृह सभेतून निघून गेल्यावर त्याची लोकांना विलक्षण ओढ वाटते. इतर मार्ग सोडून ते त्याच्या मार्गदर्शनाची अपेक्षा करतात.

व्यक्तिगत व सामाजिक तितिक्षा हा समर्थांचा तिसरा मित्र आहे. ज्या प्रमाणात अहंकार व देहतादात्म्य कमी त्या प्रमाणात तितिक्षा जास्त असते. शिवाय प्रबोधनासाठी समाजात उतरावयाचे झाल्यास सर्व प्रकारच्या लोकांशी संबंध येत असल्याने तितिक्षा अनिवार्य ठरते. लोक त्रिगुणात्मक असतात हा विवेक सांभाळला तर सामाजिक तितिक्षा सांभाळणे सोपे जाते.

मागें ज्ञानी होऊनि गेले । तेहि बहुत कष्ट केले ।
तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळी ।। दा. बो.१२-७-१०॥

कायिक, वाचिक व मानसिक तपासाठी अपार कष्ट करावे लागतात. त्यासाठी देहाला अनेक प्रकारे त्रास होतो. तो त्रास विनातक्रार शांतपणे सोसणे हीच व्यक्तिगत तितिक्षा होय. समाजाच्या प्रस्थापित जीवनाशी विसंगत रहाणाऱ्याला विरोध, कुचेष्टा इ. सोसावे लागते. ही सुद्धा व्यक्तिगत तितिक्षाच आहे.

'विरक्ते निंदक वंदावे (दा.बो. २-९-३८) निंदा करणाऱ्यांना वंदन करण्यासाठी मानसिक तितिक्षा हवी.

'सांकडीमधें वर्तो जाणे । उपाधीमधें मिळो जाणे' ।। दा. बो.११-६-१३॥

अडचणीचे ठिकाण व प्रसंग यात राहण्यासाठी शारीरिक व मानसिक तितिक्षेची गरज आहे. उपाधी म्हणजे समाजाशी संबंध असलेले कार्य. या कार्यात बहुधा सर्वजण आपापले हेतू धरून शिरतात. त्या सर्वांशी मिळते घेऊन देवकार्य तडीला नेण्यासाठी मोठी तितिक्षा आवश्यक आहे.

आळस हा समर्थांचा पहिला वैरी होय. त्यावर समर्थांनी सातत्याने गोळीबार केले आहेत. दुश्चितपणा किंवा दुर्लक्ष याला ते आळसाचा खास सखा मानतात. विनोदी उपरोधाने समर्थ म्हणतात–

'आळसाहाती प्राणियांला । उसंतचि नाही ।। ८-६-२९॥

आळसात दंग झाल्याने माणसाला कामाला सवडच मिळत नाही! आळसात पडून राहण्याचे एवढे काम असताना इतर कामांना वेळ आणणार कोठून? आळस, कंटाळा, थकवा यात मनाचाच प्रभाव फार मोठा असतो. खरोखर शारीरिक कष्ट करून झालेली दमणूक व सहा-सात तास बैठे काम करून आलेला तथाकथित थकवा यात फार अंतर असते. हा थकवा झटकून टाकून साधनेला वा इतर कामाला लागता येते. दुश्चितपणाबद्दल समर्थ म्हणतात–

'दुश्चित बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे ।। दा. बो. ८-६-२५॥

माणसाचे शरीर श्रवणाला बसल्याचे दिसते खरे, पण त्याचे मन कोठे तरी दूरवर हिंडत असते. म्हणजे तो तेथे असून नसतो! आळशी व दुश्चित व्यक्तीचा प्रपंच व परमार्थ दोन्ही हमखास बुडतात.

निर्बुद्ध मूर्ख हा समर्थांचा दुसरा वैरी आहे. त्याचेविषयी ढोंगी कळवळा त्यांचेपाशी नाही. मात्र त्याने आपल्या बुद्धीचा विकास करून मूर्खपणा सोडावा असा समर्थांचा आग्रह आहे.

बुद्धि देणे भगवंताचें । बुद्धिवीण माणूस काचें ।
राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ।। दा. बो. १५-१-१५॥

अध्यात्माला अनुकूल बुद्धी उपजत असणे ही ईश्वरी कृपा होय. ती नसेल तर माणूस घोटाळ्यात सापडतो व सहज असलेल्या ब्राह्मी स्थितीला मुकून त्यासाठी भलभलती साधने करतो.

'बुद्धीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ ।
तया मूर्खासी खळखळ । कोणे करावी ।। दा. बो. १४-८-४६॥

ज्यांची बुद्धी विकसित नसते असे निर्बुद्ध, उथळ, चंचल व हलक्या विचाराचे असतात. त्यांना कितीही समजावून सांगितले तरी काहीच कळत नाही. त्यांच्याशी हुज्जत घालीत बसू नये. धूर्तपणा हा विकसित बुद्धीचा एक पैलू आहे. धूर्त म्हणजे चाणाक्ष. लुच्चा नव्हे!

उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेचि आळिले ।
धूर्तापासी काही न चले । बाजाऱ्यांचे ।। १५-१-२५॥

जगात सामान्य बुद्धीचे असंख्य लोक असतात. पण एकच चाणाक्ष माणूस त्यांना संघटित करतो. त्याच्या बुद्धीच्या प्रभावाखाली ते निमूटपणे असतात.

संशय हा समर्थांचा तिसरा वैरी आहे. कोणत्याही क्षेत्रातील अनिश्चितपणा, चाचपडणे, स्पष्टतेचा अभाव यामुळे कार्यनाश होतो. दुर्जन, मतलबी, ढोंगी व अर्धवट लोकांच्या संगतीत राहणारा व त्या सर्वांचे ऐकणारा संशयाची शिकार बनतो. ऐकणाऱ्याने स्वत: अभ्यास करून स्वत:चे अचूक व ठाम निर्णय करणे आवश्यक आहे.

ऐसें हें अवघेचि ऐकावे । परंतु सार शोधून घ्यावें ।
असारे तें जाणोनि त्यागावें । या नाव श्रवण भक्ती ।। दा. बो. ४-१-२९।।

असार लक्षात घेऊन ते सोडण्यासाठी स्वत:ची बुद्धी अभ्यासाने पूर्ण विकसित करणे व ती सत्त्वप्रधान ठेवणे गरजेचे आहे.

'वेर्थ संशयाचा देव । वेर्थ संशयाचा भाव ।
वेर्थ संशयाचा स्वभाव । सर्व काही ।। दा. बो. ५-१०-१६।।

'देव' म्हणजे काय हे माहीत नसताना केलेली भक्ती, 'भाव' कशाला म्हणावे हे ठाऊक नसणारा भाविक व्यर्थ जातात. ज्याचा स्वभाव संशयाने भरलेला असतो त्याचे जीवन व्यर्थ जाते.

निश्चयेविण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें ।
बाष्कळ बोलिजे वाचाळपणें । निरार्थक ।। दा. बो. ५-१०-२५।।

प्रस्थानत्रयी, त्यावरील भ. शंकराचार्यांचे भाष्य व ज्ञानदेवादी संतांचे वाङ्मय ह्यांनी केलेल्या निश्चयांना सोडून जे बोलले जाते ते सर्व कंटाळवाणे असून उथळ व निरर्थक बडबड हेच त्याचे स्वरूप आहे. वर म्हटलेले 'स्वत:चे' निश्चय ह्या निश्चयांशी सुसंगत असावेत.

कोणतेही महान व्यक्तिमत्त्व काही निष्ठा सांभाळल्याशिवाय घडत नाही. समर्थांच्या एका रामनिष्ठेत अनेक निष्ठांचा समावेश असून त्या सर्व श्रीमत् दासबोधात व्यक्त झाल्या आहेत. श्रीराम हा भारतीय संस्कृतीचा आदर्श आहे. त्याचबरोबर धर्म, उपासना, अद्वैत व मोक्षाच्या निष्ठाही श्रीरामाशी निगडित आहेत.

१) संस्कृती– भारतीय संस्कृतीत आई ह्या संस्थेला अपार महत्त्व आहे. श्रीराम लक्ष्मणाला म्हणतात, ''जानासीही यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम्'' मी व माता कैकयी ह्यांत कोणताही दुरावा नाही' रामाची मातृभक्ती एका कौसल्येपुरती मर्यादित नव्हती. समर्थही मातेच्या बाबतीत हळवे आहेत. स्वगुण परीक्षेच्या समासातील फजितखोराला सर्व बाजूंनी दैन्यावस्था आल्यानंतर–

'ते समई माता आठवली । म्हणे धन्य धन्य ते माऊली ।
मजकारणे बहुत कष्टली । परी मी नेणेचि मूर्ख ।। दा. बो. ३-४-३५।।'

ईश्वर प्राणिमात्रांचे रक्षण करतो ही मध्यवर्ती कल्पना सांगताना समर्थ म्हणतात–

त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कृपाळू जाला ।
प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । रक्षीतसे ।। २०-४-५।।

प्रत्येक जीवाला त्याने 'आई' दिली असून तोच आईच्या रूपाने त्यांचा सांभाळ करतो. बालपणीच मातृविरह झाल्याचा हा पडसाद कोठे तरी उमटतो.

२) ऋणपरिहार– भारतीय संस्कृती लोकसेवेच्या भाषेत न बोलता लोकऋण फेडण्याच्या भाषेत बोलते. सेवेत परतीची अपेक्षा रहाते. ऋण फेडण्याच्या कल्पनेत परतफेडीचा प्रश्नच येत नाही!

'तरतेन बुडो नेदावे । बुडतयासी' हा विचार ऋण फेडण्याचा आहे. स्वत: उद्धरून गेल्याच्या ऋणातून मुक्त होण्यासाठी दुसऱ्याचा उद्धार करावा.

समर्थ धर्मनिष्ठ आहेत. अगदी रामाप्रमाणे. श्रीराम लक्ष्मणाला म्हणतात–

'धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितं ।' जगात धर्म सर्वश्रेष्ठ असून सत्याला धर्माचा आश्रय आहे. समर्थही म्हणतात–

'जे सत्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ।
धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ।। दा. बो. १७-१-२९।।'

परमेश्वराचे अंश असलेल्या सत्कीर्तिमान पुरुषांना धर्माची प्रतिष्ठा सांभाळण्याचा हव्यासच असतो.

समर्थांची उपासनानिष्ठा प्रसिद्ध आहे. 'मना सज्जना राघवी वस्ति कीजे' ह्या भाषेत ती रामाशी जोडलेली आहे.

उपासना सकळां ठाईं । आत्माराम कोठे नाही ।
या कारणे ठाईं ठाईं । रामे आटोपिले ।। दा. बो. १५-९-२८।।

आत्माराम नाही असे एकही शरीर नाही म्हणून सर्वांचीच रामबुद्धीने उपासना करावी. राम सर्वत्र व्यापून आहेत.

'उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो ।
उदंड केले तरी जयो । प्राप्त नाही ।। दा. बो. १६-१०–२९।।'

साधकाला उपासनेचा फार मोठा आधार आहे. ती नसेल तर साधक उघड्यावर पडतो. त्याने इतर कितीही खटाटोप केले तरी मोक्षरूप विजय त्याला मिळणार नाही.

समर्थ अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे खंदे पुरस्कर्ते आहेत. शांकर अद्वैतमताचे पाठिराखे आहेत. द्वैताचे द्वेष्टे आहेत.

जेथे संशय तुटती । होये आशंका निवृत्ती ।
अद्वैत ग्रंथ परमार्थी । श्रवण करावे ।। दा. बो. ७-९-५।।

जो मोक्षाचा अधिकारी । तो परमार्थ पंथ धरी ।
प्रीति लागली अंतरी । अद्वैत ग्रंथाची ।। दा. बो. ७-९-६।।

जयास पाहिजे अद्वैत । तयापुढे ठेविता द्वैत ।
तेणें क्षोभलें उठे चित्त । तया श्रोतयाचे ।। दा. बो. ७-९-८।।

ह्या सर्व समासात समर्थांची अद्वैत निष्ठा मुळातच पहावी.

'मोक्ष' हे मानवी जीवनाचे सर्वांत श्रेष्ठ उद्दिष्ट असल्याने समर्थ सर्व संतांप्रमाणे मोक्षनिष्ठ आहेत. अद्वैत व मोक्ष हे समानार्थी शब्द आहेत. ही मोक्षनिष्ठा रामाशी जोडताना समर्थ म्हणतात की रामनाम–

करी मूळ निर्मूळ घेता भवाचे ।
जिवा मानवा हे चि कैवल्य साचे ।। म. श्लो. ८८।।

दासबोधातील पहिल्याच समासात–

'शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो ।
मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे ।।' दा. बो. १-१-७।।

असे सांगून शेवटच्या समासात–

'झाले साधनाचे फळ । संसार झाला सफळ ।
निर्गुणब्रह्म ते निश्चळ । अंतरी बिंबले ।।' दा. बो. २०-१०-२६।।

ह्या भाषेत मोक्षानुभव व्यक्त करतात.

अध्यात्माच्या कोणत्याही प्रमाण ग्रंथामध्ये ब्रह्मानुभवासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उपयोगी पडणाऱ्या चार योगमार्गांचा कमी-जास्त विचार असतो. कर्म, भक्ती, ध्यान व ज्ञान असे ते चार योग आहेत. जीव व ब्रह्म ह्यांचे मूळचे असलेले ऐक्य साधून देण्यास जो मदत करतो तो योग. चार योगांत स्थूलमानाने असलेला फरक लक्षात घेताना असे जाणवते

की कर्माचा देहाशी, भक्तीचा भावनेशी, ध्यानाचा चित्ताशी व ज्ञानाचा बुद्धीशी अधिक संबंध आहे. 'ज्ञानदेव तु कैवल्यम्' असा सिद्धान्त असल्याने तेच प्रधान आहे हे उघड असून समर्थांनी जागोजागी हे प्राधान्य आग्रहाने मांडले आहे.

पारंपरिक किंवा भगवत् गीतेतील कर्मयोग एकत्र सांगणारा एकही समास दासबोधात नाही. कर्म वेदात सांगितल्याप्रमाणे, निष्काम बुद्धीने, भगवंताला अर्पण करून व कर्तृत्वबुद्धी सोडून केल्याने 'चित्तशुद्धी' होते असे कर्मयोगाचे स्वरूप आहे.

'आधी कर्माचा प्रसंग । कर्म केले पाहिजे सांग ।
कदाचित पडिले व्यंग । तरी प्रत्यवाय घडे ।। दा. बो. ११-९-१।।'

म्हणौन कर्म आरंभिले । काही एक सांग घडले ।
जेथे जेथे अंतर पडिले । तेथे हरिस्मरण करावे ।। दा. बो. ११-९-२।।

ह्या समासातील ह्या दोन ओव्या केवळ प्रस्तावनेच्या असून पुढे हरीचे स्वरूप, महंताची कर्तव्ये इ. दुसरेच विषय आहेत. एकूण सर्व समर्थ वाङ्मय पहाता असे दिसते की यज्ञयागांचा पूर्वमीमांसांतर्गत कर्ममार्ग समर्थांना अभिप्रेत नव्हता. वरील ओव्यात 'असे म्हणतात की', अशी सुरुवात अध्याहृत धरावी. मग कर्माची सर्व अंगे व उपांगे वेदात सांगितल्यानुसार करावीत व पुढे त्यात दोष निर्माण झाला, तर हरीचे स्मरण करून ते दोष दूर करावेत असा गीतेच्या सतराव्या अध्यायातील 'ओम् तत् सत्' प्रमाणे रोख आहे. 'ओम् तत्सदिती सूत्राचे जे सार । कृपेचा सागर पांडुरंग' असे तुकोबाही म्हणतात. समर्थांनी विधिविधानानुसार पारंपरिक कर्मयोगाऐवजी न्याय, नीती, कर्तव्ये इत्यादींचे पालन करणारी कर्मे श्रीरामाच्या स्मरणात व फळ त्याला अर्पण करून करावीत असे सातत्याने सांगितले आहे. वरील दोन ओव्यांतील हरीचा धागा पकडून विधीचा धागा सोडून दिला आहे! त्यांच्या श्लोकबद्ध प्रकरणात तो म्हणतात–

अपार कर्ममार्ग हा । घडेचिनाच सांग हा ।
कचाट कर्मसूचना । पुढे असे उपासना ।।१०।। (श्री. ग्रं. भां. पृ. ४४८)

समर्थ कुळधर्म, कुळाचारांचा समावेश कर्मात न करता उपासनेत करतात. (४-५-१५ व १६)
समर्थांचा कर्मयोग थोडक्यात असा–

विधियुक्त ब्रह्मकर्म । अथवा दया दान धर्म ।
अथवा करणे सुगम । भजन भगवंताचे ।। दा. बो. २-४-६।।

नाना शास्त्रे धांडोळावी । अथवा तीर्थे तरी करावी ।
अथवा पुरश्चरणे बरवी । पापक्षयाकारणे ।। दा. बो. २-४-८।।

पाळावी वेदांची आज्ञा । कर्मकांड उपासना ।
जेणे होइजे ज्ञाना । अधिकार पात्र ।। दा. बो. २-४-१०।।

ह्या दशक २ समास ४ मध्ये समर्थांनी कर्मासाठी कित्येक पर्याय समोर ठेवले आहेत.

उपासनायोग किंवा परंपरेने ज्याला भक्तियोग म्हणतात तो दुसरा योग आहे. शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे उपासना निष्काम बुद्धीने करावी. समर्थांनी नवविधा भक्ती मोठ्या तपशिलासह सांगितली आहे. शास्त्रानुसार क्रमाने चित्तशुद्धी होऊन मायेच्या 'मल' नावाच्या शक्तीची निवृत्ती होते. उपासनेने चित्ताला शांती येऊन मायेच्या विक्षेप नावाच्या शक्तीचे निवारण होते. भक्तियोगाने होणारी चित्तशुद्धी समर्थ सांगतात–

सावध होउनि श्रोतेजन । ऐका नवविधा भजन ।
सत्शास्त्री बोलिले पावन । होइजे येणे ।। दा. बो. ४-१-५।।

चित्तशांती ह्या भाषेत मांडतात–

'कीर्तने अवेग्रता घडे' ।। दा. बो. ४-२-२९।।

चित्ताची व्यग्रता म्हणजे अशांती नाहीशी होते. ते शांत होते. कर्माने मल म्हणजे पापवासना व उपासनेने विक्षेप म्हणजे चित्ताची चंचलता हे दोष गेले की तो साधक आत्मानुभवाला पात्र होतो. समर्थांच्या भक्तियोगाची व्याप्ती बरीच मोठी आहे. ईश्वरशरणागती, सगुण सीमित रूपाची उपासना, सगुणाचे अपार प्रेम, जीवमात्रातील व्यापक अंतरात्म्याची उपासना व ईश्वराच्या कर्तृत्वात स्वत:च्या कर्तृत्वाच्या कल्पनांचा लय अशी ती व्याप्ती आहे.

शरणागतीत अनन्यता समाविष्ट आहे. 'अन्याश्रयाणां त्यागो अनन्यता' असे नारदांनी शरणागतीचे लक्षण केले आहे.

धरून ईश्वराची कास । केली संसाराची नैराश ।
तया भाविकां जगदीश । सबाह्य सांभाळी ।। दा. बो. ३-१०-२९।।

मनाने केवळ ईश्वराच्या आश्रयाने जगावे. ह्याच समासात पुढे 'कैचा पुत्र कैची वनिता' इ. प्रकारे संसारातील आश्रयाने जगणे निरर्थक असल्याचे म्हटले आहे. भक्तालाही ह्या जगात व सर्व संबंधितांच्या सहवासातच रहावयाचे असते. पण त्यांच्या मानसिक आधारावर निर्भर राहू नये. सर्वज्ञ, सर्वसमर्थ ईश्वराच्या आधाराने रहावे. त्याने जसे ठेवले असेल तसे रहावे. त्याच्या आज्ञेनुसार आपले कर्तव्य मात्र चोख करीत असावे.

'हरिहरांच्या अनंत मूर्ती । भगवंत जगदात्मा जगदीश मूर्ती ।
शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती । देवतार्चनी पूजाव्या ।।' दा. बो. ४-५-१२।।

सीमित मूर्तींची पूजा हे भारतीय भक्तिशास्त्राचे वैभव आहे. 'व्यापक ईश्वराची पूजा करा, सर्व जीवमात्रात देव पहा' हेही अगदी योग्य व आवश्यक असले तरी भक्तीचे प्राथमिक धडे गिरविणाऱ्याला मूर्तिपूजेतूनच उपासनेचा आनंद मिळतो. त्याच्या भावभावनांच्या अभिव्यक्तीला माध्यम मिळते. त्यामुळे मूर्तिपूजा अनिवार्य आहे.

उपासनेला प्रेमाचे पाठबळ नसेल तर ती कोरडी व यांत्रिक होते. म्हणून देवाचे माहात्म्य व सगुणाचे अवतारचरित्र मनोभावे ऐकावे व वाचावे.

'भावे भजनी जे लागले । ते ईश्वरी पावन जाले ।' ।। दा. बो. ३-१०-२१।।
'कीर्तिश्रवणे जाले । अभक्त भावार्थी' ।। दा. बो. ३-१०-२२।।

सर्व जीवसृष्टीमध्ये ईश्वर व्यापून आहे असे गीता सांगते. 'ईश्वर: सर्व भूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति' व्यापक ईश्वराची उपासना करण्याचे वर्म समर्थ सांगतात–

'नारायण असे विश्वी । त्याची पूजा करीत जावी ।
या कारणे तोषवावी । कोणीतरी काया' ।। १५-९-२५।।

प्रत्येक शरीरात ईश्वर असल्याने त्या शरीरांच्या सेवेच्या माध्यमातून ईश्वरी सेवा होते. अन्नछत्रे, धर्मशाळा, धर्मार्थ रुग्णालये इत्यादींचा हाच हेतू आहे. शिवाय व्यक्तीच्या पातळीवर माणूस, पशू, पक्षी इत्यादिकांना रोजच संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा. टोचून न बोलणे ही नकारात्मक व मृदु शब्दाने बोलणे ही होकारात्मक ईशसेवा आहे.

सृष्टिनिर्मितीचे कर्म हे पहिले कर्म असल्याने सृष्टीतील जीवाने केलेली सर्व कर्मे ही उपकर्मे किंवा पोटकर्मे ठरतात! ईश्वरी आज्ञा पाळणाऱ्या जीवाने लक्षात ठेवावे की सृष्टी त्याच्या योजनेनुसार चालते. त्या योजनेचा गुंता मानवी आकलनाच्या पलीकडे असल्याने व प्रत्येक देहात तो नियामक रूपाने रहात असल्याने सर्व कर्तृत्व त्याचे आहे. 'मी कर्ता' ही भूमिका कधीच नसावी.

'त्या तिन्ही देवास ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहातां ।
कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रत्यक्ष आहे' ।। दा. बो. १८-८-८।।

ब्रह्मदेवादिकांवर ज्याची सत्ता आहे त्याची जीवावरही आहे हे उघड आहे. तो ईश्वरच कर्मकर्ता व कर्मफळभोक्ता आहे. जीवरूप मी कर्ता नाही व भोक्ताही नाही हे लक्षात ठेवावे.

ध्यान हा तिसरा योग आहे. उपनिषदात ज्याला निदिध्यासन म्हणतात, त्यालाच ध्यान असे दुसरे नाव आहे. दासबोधात कर्मयोगाप्रमाणेच ध्यानयोगाचा स्वतंत्र समास नाही. तरी ध्यान ही संकल्पना जागोजागी आहे. अन्त:करण वृत्ती ध्येयाकार होणे म्हणजे ध्यान. चिंतन हाही शब्द ध्यान ह्या अर्थी वापरतात. अनुसंधान हेही ध्यानच.

'जगदांतरी अनुसंधान । बरे पाहाणे हेचि ध्यान ।
ध्यान आणि ते ज्ञान । येकरूप' ।। दा. बो. २०-४-१२।।

सर्व जडचेतनात्मक सृष्टीत अंतरात्मा व्यापून आहे असे अखंड भान असणे हे ध्यानच आहे. ह्या ध्यानाला ज्ञानही म्हणतात. ह्या व्यापक ध्यानाला अंतर्ध्यानाची साथ आवश्यक आहे. ह्या ध्यानात विचाराची किंवा तत्त्वज्ञानाची मदत लागते.

'ध्यान धरिते ते कोण । ध्यानी आठवते ते कोण ।
दोनीमध्ये अनन्य लक्षण । असिले पाहिजे ।।' दा. बो. १४-८-३८।।

ध्यान करू पहाणारा ध्याता म्हणजे जीव. ज्याचे ध्यान करावयाचे म्हणजे आठवावयाचे ते ध्येय किंवा आत्मा. जीव व आत्मा ह्यांत केवळ उपाधीचा भेद आहे. अन्यथा ते अनन्य म्हणजे एकच आहेत. आत्मा अरूप असल्याने खरे तर तो ध्येय नाही. पण जीवाने स्वत:चे आत्म्यात निवेदन करण्याचा प्रयत्न करणे हेच ध्यानाचे स्वरूप असून जड, चंचळ व निश्चळ असे त्याचे तीन प्रकार समर्थ सांगतात, (दशक १२, समास*). * ५-१६,१७,२०

ज्ञानयोग हा चवथा व समर्थांचा अत्यंत आवडता योग आहे. शब्दज्ञान, त्या ज्ञानानुसार स्वयंसूचना, नंतर अनुभव ज्ञान व शेवटी विज्ञान असे ज्ञानयोगाचे स्वरूप आहे. ह्यासाठी साधकावस्था (५-९) व श्रीगुरुकृपा (५-६-४४) आवश्यक आहे. 'मी ब्रह्म आहे' हे स्वयंसूचनेचे मुख्य तत्त्व आहे. नाही ते धरून बसून, आहे ते विसरलेल्यांसाठी ती सूचना आहे! नाही ते गळ्यात बांधणे हा स्वयंसूचनेचा हेतू नाही. आत्मज्ञान अत्यंत गहन असल्याने त्याचा विविध पैलूंनी पाठपुरावा करावा लागतो.

'म्हणौनि जें आत्मज्ञान । ते गहनाहूनि गहन ।' (दा. बो. ५-४-३६)

ज्ञान म्हणजे काय नाही ह्याची फार मोठी यादी दिल्यावर प्रथम ज्ञानाने काय होते ते सांगतात–

'बहुत प्रकारीची ज्ञानें । सांगो जातां असाधारणें ।
सायोज्यप्राप्ति होय जेणें । ते ज्ञान वेगळे ।।' दा. बो. ५-५-३७।।

ज्ञानाने जिवंतपणीच मोक्ष मिळाला पाहिजे. नंतर ज्ञानाचे लक्षण व प्रक्रिया सांगतात–

मुख्य देवास जाणावें । सत्य स्वरूप वोळखावें ।
नित्यानित्य विचारावें । या नांव ज्ञान ।। दा. बो. ७-६-२।।

जेथें दृश्य प्रकृति सरे । पंचभूतिक वोसरे ।
समूळ द्वैत निवारे । या नांव ज्ञान ।। दा. बो. ५-६-३।।

मनबुद्धि अगोचर । न चले तर्काचा विचार ।
उल्लेख परेहूनि पर । या नाव ज्ञान ।। दा. बो. ५-६-४।।

जेथें नाही दृश्यभान । जेथें जाणीव हे अज्ञान ।
विमळ शुद्ध स्वरूप ज्ञान । यासि बोलिजे ।। दा. बो. ५-६-५।।

ह्याच प्रस्तावनेतील समर्थांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये पुढे हा विषय अधिक स्पष्ट होईलच. पुढील विज्ञान असे आहे–

जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तें हि नुरे ।
विज्ञानवृत्ति मुरे । परब्रह्मी ।। दा. बो. ७-४-५१।।

मी देह, जग सत्य इ. अज्ञान जाते. मी ब्रह्म, जग मिथ्या इ. ज्ञानाची कृत्रिमता जाऊन सहज असलेली ब्राह्मी स्थिती उरते. हेच विज्ञान.

आता समर्थांच्या दासबोधाची काही खास वैशिष्ट्ये पाहू. स्वगुण परीक्षा, वरचेवर सांगितलेला सृष्टीच्या निर्मितीचा क्रम, जनजागरण करणारा निःस्पृह महंत व बद्धाला साधक करून मोक्षापर्यंत नेण्याची व्यवस्था ही ती ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. भागवतात जशी ऐल, कदर्यु, पुरुरवा इ. आख्याने आहेत त्याचप्रमाणे स्वगुण परीक्षा ही दासबोधातील एक उद्बोधक व विदारक शोकांतिका आहे. अविवेक, अविचार, दुर्वर्तन, पश्चात्ताप व विनाश असा क्रम त्यात स्पष्ट दिसतो. जन्मापासून विवाहापर्यंत, विवाहापासून दारिद्र्यापर्यंत, दारिद्र्यातून हालअपेष्टा व अपमान, स्थलांतर, पत्नींचे मरण व पुनर्विवाह, गृहकलह व वृद्धावस्थेतील केविलवाणे दैन्य ह्यांचा आलेख अतिरंजित वाटला तरी उद्बोधक आहे. कोणत्याही टप्प्यावर शहाणपणा न सुचल्याने अखंड घसरगुंडी कशी होते त्याचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यात आहे. भरीला घालणारा समाज नंतर गंमत बघायला कसा तयार असतो तेही कळते. ह्या चार समासांतील एकाही घटनेचा वारासुद्धा लागला तर त्याचे वादळ व्हायला वेळ लागणार नाही!

श्रीदासबोधामध्ये सृष्टिरचनेचा क्रम अनेक वेळा सांगितला आहे. त्याचे कारण समर्थ स्वतःच सांगतात.

आवाहन विसर्जन । हेचि भजनाचे लक्षण ।
सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगो ।। दा. बो. २०-८-३०।।

आवाहन म्हणजे उभारणी व विसर्जन म्हणजे संहारणी ह्यांचा विश्वाचे संदर्भात सतत विचार करणे हेच खरे भजन होय. जाणते सज्जनही हे वर्म जाणतात. ते मीच सांगावे असे नाही. समर्थांची ही ध्यान पद्धती असावी असे दिसते. ते म्हणतात–

'ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना ।' ।। दा. बो. २०-८-२९।।

ह्या समासात प्राण्याच्या निर्मितीपासून पुढे ईश्वराने त्याची कशी व्यवस्था केली आहे ते सांगितले असून ते चिंतन, हीच साधनापद्धती सुचविली आहे. पुरुष-औषधी-पृथ्वी-आप-तेज-वायू-आकाश व ब्रह्म अशा उलट क्रमाने सतत विचार करून दृश्यापासून अधिष्ठानापर्यंत विचाराने पोहोचावे. असे सातत्याने करावे.

जनजागरण करणारे 'निस्पृह महंत' तयार करणे हे समर्थांचे खास वैशिष्ट्य आहे. केवळ संप्रदायाची परंपरा पारंपरिक पद्धतीने सांभाळणारे शिष्य तयार करणे एवढाच त्यांचा हेतू नव्हता. समर्थांचा हा महंत आक्रमक, धोरणी व जीवनव्रती आहे. अध्यात्मशास्त्रात तर तरबेज आहेच. शिवाय संगीत-नृत्यादी कलांतही तो निपुण असून अत्यंत बहुश्रुत आहे.

'उत्तर विलंबी पडिले । श्रोतयांस कळों आलें ।
म्हणजे महत्त्व उडालें । वक्तयाचें' ।। दा. बो. १९-७-३।।

महंत बुद्धिमान, प्रसंगावधानी व बहुश्रुत नसेल तर त्याचा प्रभाव कमी होऊ लागतो.

अखंड हरिकथेचा छंदु । सकळांस लागे नाम वेदु ।
प्रगट जयाचा प्रबोधु । सूर्य जैसा ।। दा. बो. १९-६-१८।।

महंताला कीर्तन-प्रवचन-भजनाची आवड असावी. तो नामसाधनेचा प्रसारक असावा व त्याने केलेले प्रबोधन सूर्यप्रकाशाप्रमाणे स्पष्ट व स्वच्छ असावे.

जिकडे तिकडे कीर्ति माजे । सगट लोकांस हव्यास उपजे ।
लोक राजी राखोन कीजे । सकळ कांहीं ।। दा. बो. १९-७-१०॥

जनताजनार्दनाला प्रसन्न ठेवण्याची तारेवरील कसरत महंताने करून दूरदूरपर्यंत कीर्तीचा सुगंध पसरवावा. अतिसामान्यांपासून विद्वानांपर्यंत सर्वांत प्रिय व्हावे. मात्र एकांत सोडू नये.

कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठीत जावा काळ ।
जेणेंकरितां विश्रांतीवेळ । आपणासी पावे ।। (दा. बो. १९-८-२९)

कार्यापुरती समाजाभिमुखता व कार्याचा विचार व आत्मसाधनेसाठी एकांत अशी जीवनाची विभागणी असावी.

गेली तीस वर्षे श्री दासबोधाचे व श्री समर्थांच्या अन्य वाङ्मयाचे चिंतन चालू आहे. पत्रद्वारा दासबोध अभ्यासाच्या उपक्रमामुळे ते अधिकाधिक व्यापक व सखोल होत राहिले. श्रीमत् दासबोधाच्या मान्यवर विद्वानांच्या अभ्यासपूर्ण सार्थ टीका वाचण्यात आल्या. प्रत्येक टीकाकाराची त्याचा स्वभाव, संप्रदाय, मार्गदर्शक, शिक्षण, इत्यादींच्या विविधतेमुळे एक भूमिका तयार होते. ती भूमिका सर्वांनाच समजेल किंवा आवडेल, पटेल असेही नाही. ह्याच कारणांनी ह्याही लेखकाची एक भूमिका तयार होत गेली व त्यानुसार सार्थ व सटीक दासबोध लिहावा असे वाटले. 'प्रसाद प्रकाशन', पुणे ह्या पारमार्थिक व संस्कृत ग्रंथ प्रकाशित करणाऱ्या संस्थेसाठी मी ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्याचे तीन व आचार्यांच्या स्तोत्रांचा सविस्तर अर्थ सांगणारे दोन खंड लिहिले. त्या संस्थेचे मालक व चालक श्री. बापूसाहेब जोशी ह्यांनी 'समर्थवाग्वैजयन्ती' ह्या नावाने श्री समर्थांचे समग्र वाङ्मय सार्थ स्वरूपात प्रसिद्ध करण्याची महत्त्वाकांक्षी व मोठ्या जबाबदारीची योजना अन्य लेखकांबरोबरच मलाही सांगितली. बऱ्याच चर्चेनंतर श्रीमत् दासबोधाची जबाबदारी मी स्वीकारावी असे निश्चित झाल्यामुळे मी ह्या सूचनेला आनंदाने तात्काळ होकार दिला! दैवाच्या खेळीनुसार माझा व त्यांचा संकल्प एक होऊन हा ग्रंथ साकार होत आहे. माझे सद्गुरु ब्रह्मीभूत श्री. शंकरमहाराज खंदारकर ह्यांच्या कृपेमुळे झालेल्या प्रस्थानत्रयीच्या व ज्ञानदेव, तुकारामादि धन्य श्रेष्ठ संतवाङ्मयाच्या अभ्यासाचा हलकासा शिडकावा ह्याही ग्रंथात अनुभवण्यास मिळेल असा विश्वास वाटतो.

या फार मोठ्या ग्रंथलेखनाची मुद्रणप्रत तयार करण्याचे अवघड व जबाबदारीचे कार्य माझे मित्र डॉ. चं. द. काळकर, एम.एससी. पीएच.डी. पुणे यांनी केले आहे. श्री. उदय व सौ. गीता घायाळ व श्री. प्रभाकर व सौ. पद्मजा केळकर, डॉ. मोहन पालकर, रत्नागिरी यांचे मोलाचे साह्य झाले.

लेखनाचा शेवटचा भाग व ही प्रस्तावना पूर्ण करण्यासाठी समर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांचे मला सर्वतोपरी साह्य झाले असून त्यांचा मी ऋणी आहे.

आतापर्यंतच्या सर्व लेखनाप्रमाणेच ह्याही ग्रंथाच्या लेखनाला माझी पत्नी सौ. वसुंधरा हिचे मोलाचे साह्य झाले आहे.

'प्रसाद'चे श्री. बापूसाहेब जोशी व श्री. अजित गायकवाड यांचीही मदत झाली.

।। श्रीरामसमर्थार्पणमस्तु ।।

कार्तिक वद्य एकादशी शके १९२५ — **डॉ. श्री. द. देशमुख**
श्री क्षेत्र सज्जनगड
२००३

अनुक्रम

ग्रंथप्रवेश १

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास पहिला : ग्रंथारंभलक्षण ३
समास दुसरा : गणेशस्तवन ९
समास तिसरा : शारदास्तवन १३
समास चौथा : सद्गुरुस्तवन १८
समास पाचवा : संतस्तवन २२
समास सहावा : श्रोतेजनस्तवन २५
समास सातवा : कवीश्वरस्तवन २८
समास आठवा : सभास्तवननिरूपण ३२
समास नववा : परमार्थस्तवननिरूपण ३५
समास दहावा : नरदेहस्तवननिरूपण ३९

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास पहिला : मूर्खलक्षण ४५
समास दुसरा : उत्तमलक्षण ५२
समास तिसरा : कुविद्यालक्षण ५७
समास चवथा : भक्तिनिरूपण ६१
समास पाचवा : रजोगुणलक्षण ६४
समास सहावा : तमोगुणलक्षण ६८
समास सातवा : सत्त्वगुणलक्षण ७२
समास आठवा : सद्विद्यानिरूपण ८०
समास नववा : विरक्तलक्षण ८४
समास दहावा : पढतमूर्खलक्षण ८८

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास पहिला : जन्मदु:खनिरूपण ९२
समास दुसरा : स्वगुणपरीक्षा (अ) ९७
समास तिसरा : स्वगुणपरीक्षा (ब) १०३
समास चवथा : स्वगुणपरीक्षा (क) १०७
समास पाचवा : स्वगुणपरीक्षा (ड) ११२
समास सहावा : आध्यात्मिकताप ११७
समास सातवा : आधिभौतिकताप १२२
समास आठवा : आधिदैविकताप १३०
समास नववा : मृत्यूनिरूपण १३३
समास दहावा : वैराग्यनिरूपण १३७

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास पहिला : श्रवणभक्ती १४४
समास दुसरा : कीर्तनभक्ती १४८
समास तिसरा : नामस्मरणभक्ती.................... १५१
समास चवथा : पादसेवनभक्ती १५४
समास पाचवा : अर्चनभक्ती १५७
समास सहावा : वंदनभक्ती १६१
समास सातवा : दास्यभक्ती......................... १६४
समास आठवा : सख्यभक्ती १६६
समास नववा : आत्मनिवेदनभक्ती १६९
समास दहावा : मुक्तिचतुष्टय १७३

दशक पाचवा : मंत्रांचा

समास पहिला : गुरुनिश्चय.......................... १७६
समास दुसरा : गुरुलक्षण १८१
समास तिसरा : शिष्यलक्षण......................... १८८
समास चवथा : उपदेशलक्षण १९८
समास पाचवा : बहुधाज्ञान २०१
समास सहावा : शुद्धज्ञान २०४
समास सातवा : बद्धलक्षण २११
समास आठवा : मुमुक्षुलक्षण........................ २१५
समास नववा : साधकलक्षण २१९
समास दहावा : सिद्धलक्षण २२५

दशक सहावा : देवशोधन

समास पहिला : देवशोधन २३०
समास दुसरा : ब्रह्मपावननिरूपण.................. २३३
समास तिसरा : मायोद्भवनिरूपण २३८
समास चवथा : ब्रह्मनिरूपण २४२
समास पाचवा : मायाब्रह्मनिरूपण २४५
समास सहावा : सृष्टिकथन २४८
समास सातवा : सगुणभजन......................... २५४
समास आठवा : दृश्यनिर्शन २५९
समास नववा : सारशोधन........................... २६४
समास दहावा : अनिर्वाच्य........................... २६८

दशक सातवा : चौदाब्रह्मांचा (चतुर्दश ब्रह्म)

समास पहिला : मंगलाचरण २७४
समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण २८०
समास तिसरा : चतुर्दशब्रह्मनिरूपण................ २८५
समास चवथा : विमलब्रह्मनिरूपण २९०
समास पाचवा : द्वैतकल्पनानिरसन २९५
समास सहावा : बद्धमुक्तनिरूपण २९९
समास सातवा : साधनप्रतिष्ठानिरूपण ३०६
समास आठवा : श्रवणनिरूपण ३१३
समास नववा : श्रवणनिरूपण (पुढे चालू)....... ३१८
समास दहावा : देहान्तनिरूपण...................... ३२३

दशक आठवा : मायोद्भव अथवा ज्ञानदशक

समास पहिला : देवदर्शन............................ ३२८
समास दुसरा : सूक्ष्मआशंका ३३४
समास तिसरा : सूक्ष्मआशंकानिरूपण.............. ३४०
समास चवथा : सूक्ष्मपंचभूते ३४७
समास पाचवा :
स्थूळपंचमहाभूतेस्वरूपाकाशभेदोनाम................ ३५४
समास सहावा : दुश्चीतनिरूपण.................... ३६०
समास सातवा : मोक्षलक्षण ३६५
समास आठवा : आत्मदर्शन ३७२
समास नववा : सिद्धलक्षण.......................... ३७९
समास दहावा : शून्यत्वनिरसन ३८५

दशक नववा : गुणरूप

समास पहिला : आशंका ३९१
समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण ३९४
समास तिसरा : नि:संदेहनिरूपण ३९८
समास चवथा : जाणपणनिरूपण ४०२
समास पाचवा : अनुमाननिर्शन ४०६
समास सहावा : गुणरूपनिरूपण.................... ४१०
समास सातवा : विकल्पनिर्शन...................... ४१५
समास आठवा : देहान्तनिरूपण ४२०
समास नववा : संदेहवारण ४२४
समास दहावा : स्थितिनिरूपण...................... ४२८

दशक दहावा : जगज्ज्योती

समास पहिला : अंत:कर्णयेक....................... ४३२
समास दुसरा : देहआशंका ४३५
समास तिसरा : देहआशंकाशोधन ४३८
समास चवथा : बीजलक्षण ४४०
समास पाचवा : पंचप्रळयनिरूपण ४४५
समास सहावा : भ्रमनिरूपण ४४८
समास सातवा : सगुणभजननिरूपण ४५२
समास आठवा : प्रचितनिरूपण...................... ४५५
समास नववा : पुरुषप्रकृतिनिरूपण................. ४५९
समास दहावा : चळाचळनिरूपण................... ४६२

दशक अकरावा : भीमदशक

समास पहिला : सिद्धांतनिरूपण.................... ४६९
समास दुसरा : चत्वारदेवनिरूपण................... ४७४
समास तिसरा : सिकवणनिरूपण................... ४७८
समास चवथा : विवेकनिरूपण...................... ४८१
समास पाचवा : राजकारणनिरूपण ४८४
समास सहावा : महंतलक्षण ४८७
समास सातवा : चंचळनदीनिरूपण.................. ४८९
समास आठवा : अंतरात्माविवरण ४९२
समास नववा : उपदेशनाम ४९५
समास दहावा : नि:स्पृहवर्तणूक..................... ४९८

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास पहिला : विमळलक्षण ५०१
समास दुसरा : प्रत्ययनिरूपण....................... ५०४
समास तिसरा : भक्तनिरूपण....................... ५०७
समास चौथा : विवेकवैराग्यनिरूपण ५११
समास पाचवा : आत्मनिवेदन........................ ५१३
समास सहावा : सृष्टिक्रमनिरूपण................... ५१६
समास सातवा : विषयत्यागनिरूपण................ ५१९
समास आठवा : काळरूपनिरूपण.................. ५२२
समास नववा : यत्नसिकवण........................ ५२६
समास दहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण.................. ५२९

दशक तेरावा : नामरूप

समास पहिला : आत्मानात्मविवेक ५३३
समास दुसरा : सारासारनिरूपण ५३६
समास तिसरा : उभारणीनिरूपण ५४०
समास चवथा : प्रलयनिरूपण....................... ५४२
समास पाचवा : कहाणीनिरूपण ५४४
समास सहावा : लघुबोध ५४७
समास सातवा : प्रत्ययविवरण ५५१
समास आठवा : कर्तानिरूपण ५५४
समास नववा : आत्माविवरण........................ ५५७
समास दहावा : शिकवणनिरूपण................... ५६१

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास पहिला : नि:स्पृहलक्षण ५६४
समास दुसरा : भिक्षानिरूपण ५७२
समास तिसरा : कवित्वकळानिरूपण ५७५
समास चवथा : कीर्तनलक्षण ५८०
समास पाचवा : हरिकथालक्षण ५८४
समास सहावा : चातुर्यलक्षण ५८८
समास सातवा : युगधर्मनिरूपण ५९२
समास आठवा : अखंडध्याननिरूपण ५९६
समास नववा : शाश्वतनिरूपण ६०१
समास दहावा : मायानिरूपण ६०४

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास पहिला : चातुर्यलक्षण ६०७
समास दुसरा : नि:स्पृहव्याप ६११
समास तिसरा : श्रेष्ठअंतरात्मानिरूपण ६१४
समास चवथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण ६१७
समास पाचवा : चंचळलक्षण ६२०
समास सहावा : चातुर्यविवरण ६२४
समास सातवा : अधोर्धनिरूपण ६२७
समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण ६३१
समास नववा : पिंडोत्पत्तीनिरूपण.................. ६३५
समास दहावा : सिद्धान्तनिरूपण ६३८

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास पहिला : वाल्मिकिस्तवन ६४२
समास दुसरा : सूर्यस्तवन ६४५
समास तिसरा : पृथ्वीस्तवन ६४७
समास चवथा : आपनिरूपण ६५०
समास पाचवा : अग्निनिरूपण ६५३
समास सहावा : वायोस्तवन ६५६
समास सातवा : महद्भूतनिरूपण ६५९
समास आठवा : आत्मारामनिरूपण ६६३
समास नववा : नानाउपासनानिरूपण............... ६६६
समास दहावा : गुणभूतनिरूपण ६६९

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास पहिला : देवबळात्कार ६७२
समास दुसरा : शिवशक्तिनिरूपण ६७५
समास तिसरा : श्रवणनिरूपण ६७८
समास चवथा : अनुमाननिरसन ६८१
समास पाचवा : अजपानिरूपण ६८४
समास सहावा : देहात्मनिरूपण ६८८
समास सातवा : जगज्जीवननिरूपण ६९१
समास आठवा : तत्त्वनिरूपण....................... ६९४
समास नववा : तनुचतुष्टयनिरूपण ६९७
समास दहावा : टोणपसिद्धलक्षण ६९९

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास पहिला : बहुदेवस्थान ७०२
समास दुसरा : सर्वज्ञसंगनिरूपण ७०५
समास तिसरा : नि:स्पृहशिकवण ७०८
समास चवथा : देहदुर्लभनिरूपण ७१०
समास पाचवा : करंटपरीक्षानिरूपण................ ७१४
समास सहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण ७१८
समास सातवा : जनस्वभावनिरूपण................ ७२१
समास आठवा : अंतर्देवनिरूपण ७२३
समास नववा : निद्रानिरूपण........................ ७२६
समास दहावा : श्रोताअवलक्षणनिरूपण ७२८

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास पहिला : लेखनक्रियानिरूपण ७३३
समास दुसरा : विवरणनिरूपण ७३५
समास तिसरा : करंटलक्षणनिरूपण................ ७३८
समास चवथा : सदेवलक्षणनिरूपण................ ७४१
समास पाचवा : देहमान्यनिरूपण ७४४
समास सहावा : बुद्धिवादनिरूपण................... ७४७
समास सातवा : यत्ननिरूपण ७५०
समास आठवा : उपाधिलक्षणनिरूपण ७५४
समास नववा : राजकारणनिरूपण ७५७
समास दहावा : विवेकलक्षणनिरूपण............... ७६०

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास पहिला : पूर्णापूर्णनिरूपण................... ७६३
समास दुसरा : सृष्टित्रिविधलक्षण ७६७
समास तिसरा : सूक्ष्मनामाभिधान ७७०
समास चवथा : आत्मानिरूपण...................... ७७३
समास पाचवा : चत्वारजिन्नसनिरूपण.............. ७७७
समास सहावा : आत्मागुणनिरूपण................. ७८०
समास सातवा : आत्मानिरूपण..................... ७८३
समास आठवा : देहेक्षेत्रनिरूपण ७८६
समास नववा : सूक्ष्मनिरूपण ७८९
समास दहावा : विमळब्रह्मनिरूपण ७९२

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतःसिद्ध ।।

श्रीमत् दासबोध वाचन : सांप्रदायिक क्रम प्रतिदिनी

प्रारंभापासून शेवटपर्यंत

'गणेशः शारदा पासून अस्माकं कुलदैवतम्' पर्यंत (अष्टक) म्हणून–

॥ श्रोता वक्ता श्रीराम समर्थ ॥
॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

तदनंतर–

- मनाचे श्लोक (मनोबोध) १३
- यापुढे श्रीमत् 'दासबोधा'चे दोन समास :
  प्रत्येक ओवीनंतर 'श्रीराम' असा दीर्घ उच्चार करावा. दोन समास वाचून झाल्यानंतर पुढील समासाची पहिली एक ओवी वाचावी.
- शेवटी दासबोध दशक २० समास १० मधील शेवटच्या बारा ओव्या (२६ 'जालें साधनाचें फळ...' ते ३७ 'जगदेश्वरे अनुक्रमे सकळ केलें'– पर्यंत) वाचाव्यात.
- तदनंतर 'दासबोधा'ची आरती म्हणावी. आरती नंतर १. 'सदासर्वदा योग तुझा घडावा', २. 'सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा' आणि ३. 'मुखीं राम त्या काम बाधूं शकेना' हे तीन श्लोक मोठ्याने म्हणावेत.
- यापुढें 'हनुमंत आमुची कुळवल्ली' (६ ओव्या)
- 'स्वधामासि जातां...' पासून 'नमस्कार माझा सद्गुरू रामदासा' पर्यंत.
- अखेरीला जयजयकार.

याच क्रमाने सर्व श्लोक इत्यादी पुढे दिले आहेत ते पाहावेत.

श्रीमत् दासबोधाच्या साप्ताहिक अथवा मासिक पारायणाचा क्रम, पद्धती इ. सांप्रदायिक पद्धतीत दिसत नाही. तथापि अलीकडे काही ठिकाणी साप्ताहिक पारायणाचा जो क्रम बसविण्यात आला आहे तो असा.

पहिला दिवस	दशक	१ ते ३
दुसरा दिवस	दशक	४ ते ६
तिसरा दिवस	दशक	७ ते ८
चवथा दिवस	दशक	९ ते ११
पाचवा दिवस	दशक	१२ ते १४
सहावा दिवस	दशक	१५ ते १७
सातवा दिवस	दशक	१८ ते २०

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

नमन

गणेश: शारदा चैव सद्‌गुरु: सज्जनस्तथा ।
आराध्यदैवतं गुह्यं सर्वं मे रघुनंदन: ॥१॥
गणेश शारदा सद्‌गुरु । संत सज्जन कुळेश्वरू ।
सर्वहि माझा रघुवीरु । सद्‌गुरुरुपे ॥२॥
माझे आराध्य दैवत । परम गुह्य गुह्यातीत ।
गुह्यपणाची मात । न चले जेथे ॥३॥
यो जातो मरूदंशजोक्षितितले संबोधयन् सज्जनान् ।
ग्रंथं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्री दासबोधाभिधम् ॥
य: कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारी सदा ।
सोऽयं मुक्तिकर: क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरु: ॥४॥
मला वाटते अंतरी त्वां वसावें ।
तुझ्या दासबोधासि त्वां बोधवावे ॥
अपत्यापरी पाजवी प्रेमरसा ।
महाराजया सद्‌गुरु रामदासा ॥५॥
ब्रह्मानंदं परम् सुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम् ।
द्वंद्वातीतं गगनसदृश्यं तत्त्वमस्यादि लक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधी साक्षिभूतम् ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्‌गुरुं तं नमामि ॥६॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वर: ।
गुरु: साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नम: ॥७॥
अनेन प्रीयतां देवो भगवान् जानकी पति: ।
श्रीरामचंद्र: पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥८॥
श्रोता वक्ता श्रीरामसमर्थ । जयजय रघुवीर समर्थ ॥

❀ दासबोधाची आरती झाल्यावर म्हणावयाचे श्लोक व ओव्या ❀

सदा सर्वदा योग तूझा घडावा ।
तुझे कारणीं देह माझा पडावा ॥
नुपेक्षी कदा गूणवंता अनंता ।
रघूनायका मागणे हेंचि आता ॥१॥

सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा ।
उडी घालितो संकटी स्वामी तैसा ॥
हरी भक्तिचा घाव गाजे निशाणी ।
नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी ॥२॥

मुखी राम त्या काम बाधूं शकेना ।
गुणे इष्ट धारिष्ट त्याचें चुकेना ॥
हरीभक्त तो शक्त कामासि मारी ।
जगी धन्य तो मारूती ब्रह्मचारी ॥३॥

❀

हनुमंत आमुची कुळवल्ली । राममंडपा वेला गेली ।
श्रीराम भक्तीने फळली । रामदास बोले या नांवे ॥१॥
आमचे कुळीं हनुमंत । हनुमंत आमुचे मुख्य दैवत ।
तयावींण आमुचा परमार्थ । सिद्धीतें न पवे सर्वथा ॥२॥
साह्य आम्हांसी हनुमंत । आराध्य दैवत श्रीरघुनाथ ।
श्रीगुरु श्रीराम समर्थ । काय उणे दासासी ॥३॥
दाता येक रघुनंदन । वरकड लंडी देईल कोण ।
तया सोडोन आम्ही जन । कोणा प्रति मागावे ॥४॥
म्हणोनि आम्ही रामदास । श्रीरामचरणी आमुचा विश्वास ।
कोसळोनि पडो हे आकाश । आणिकाची वास न पाहू ॥५॥
स्वरूप सांप्रदाय अयोध्यामठ । जानकीदेवी श्रीरघुनाथ दैवत ।
मारुती उपासना नेमस्त । वाढविला परमार्थ रामदासीं ॥६॥
स्वधामासि जाता महारामराजा । हनुमंत तो ठेविला याच काजा ।
सदासर्वदा रामदासांसि पावे । खळीं गांजिता ध्यान सांडूनि धावे ।
आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥१॥
नमो आदि बोधात्मरूपा परेशा । नमो हंस नारायणा निर्जरेशा ।
नमो ब्रह्मदेवा वसिष्ठा श्रीरामा । नमो मारुती रामदासाभिरामा ॥२॥
ध्यान करूं जाता मन हारपलें । सगुणीं ते जाहलें गुणातीत ॥१॥
जेथें पाहे तेथे राघवाचे ठाण । करी चापबाण शोभतसे ॥२॥
राम माझे मनीं राम माझे ध्यानी । शोभे सिंहासनी राम माझ्या ॥३॥
रामदास म्हणे विश्रांति मागणें । जीवींचें सांगणें हितगुज ॥४॥
शुकासारिखे पूर्ण वैराग्य ज्याचे । वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचे ।
कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सद्‌गुरु रामदासा ॥५॥

।। जयजय रघुवीर समर्थ ।।

।। सद्‌गुरु समर्थ रामदास स्वामी महाराज की जय ।।

।। महारुद्र हनुमान की जय ।।

।। श्रेष्ठ गंगाधर स्वामी महाराज की जय ।।

।। जयजय रघुवीर समर्थ ।।